

СУЧАСНІСТЬ

ЛЮТИЙ 1972 - Ч. 2 (134)

В. МОРОЗ: СОНЯЧНА ЧЕРВИНЬ

Г. КУЗЬМА: ДЕВ'ЯТЬ ВІРШІВ

М. ПРОКОП: НОВИЙ УКЛАД

**МІЖНАРОДНИХ СИЛ
І УКРАЇНА**

НА ОБОРОНУ В. МОРОЗА

**„SUČASNIST“ — FEBRUAR 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Книжкові новини у видавництві

«Сучасність»:

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміграції за останнє півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор. Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчості всесвітньвідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстрації Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛЮТИЙ 1972, Ч. 2 (134)
РІК ВИДАННЯ ДВНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федишин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Suchasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

Сонячна червінь

Валентин Мороз

Засуджений у листопаді 1970 року на 9 років ув'язнення і 5 років заслання, український історик і публіцист, автор есеїв «Репортаж із заповідника ім. Берії», «Хроніка опору», «Серед снігів» та ін. Валентин Якович Мороз, народжений 1936 року на Волині (не ідентичний з радянським поетом Валентином Леонидовичем Морозом, з Кіровоградщини, 1938 року народження), — також поет. Подана в цьому числі «Сучасности» збірка його поезій передруковується із машинописного захлаявного видання, що його поширюють засобами самвидаву на Україні. Публікуємо цю збірку без відома і згоди автора. — Редакція.

ПАМОРОЗЬ

ВЕРЕСЕНЬ

Прозоро ллється шклінь —
а сонце вже сумніє,
прощальний передзвін —
потоншали зірки.
Зігнав капусту в льох
останніх ранків іній.
Рипить качан,
Холодний і хрумкий.

ОСІННІ ГРУШІ

Розкішно мають віяла багряні,
в рудому шалі захлинувся світ,
розвіяна лисичими хвостами,
малює осінь п'яний буйноквіт.

Немов свічки, стоять на межах жовті,
в летючому буянні багрянниць,
в огні рудому тануть дикі груші,
захмелені оскою кислещиць.

ПОЖНИВ'Я

Загусла неба твердь —
вже вітер не голубить,
останній крик гусей —
бринить прозоро рань.
Іржава мідь дубів
осінню ноту трубить,
жовтіє на вітрах
гіркавий хміль прощань.

ОСІННІ СОКИ

Хмільну оскому груш —
тривку, затужавілу
ожинна осінь ле
в солодкий літа ріг.
Згори, з колючих ніш
летять пружкі каштани
і з легким стуком
падають до ніг.

ЧУТТЯ

Читає зорі лис,
в дуплі сова ворожить,
мовчать кружала пнів,
шепоче полий граб.
В тоненькі жала зір
блакитно дзвонить холод,
земля вганяє щем
в чуткі підовши лап.

Ростуть гриби.
Під мохом на узліссі
заснув їжак
у плетиві ожин.
На вітрі дуб
гримить іржавим листом.
Сіріє схід.
Викреслюється день.

Холодний гай.
Зів'ялий лист шурхоче.
Пора прощань.

Ласкавий сум розлук.
 Зіб'є на зиму зруб
 (бо йдуть морозні ночі),
 змоцує шви
 дбайливий дятла стук.

Замерзне став.
 Кричать вітри про втечу.
 Нічний мороз
 зіп'є калини сік.
 В тумані круг
 віщує холоднечу.
 Засне вода.
 Тоненько тьохне лід.

СПІЗНІЛИЙ ЛЕТ

У м'язах — мандрів гул.
 За голими лісами
 гуде над світом знов
 зими сталевий дзвін.
 Бушує дикий мед.
 Глухий тривоги бубон
 жене бентежно нас
 за сонцем навздогін.

Дозрілі дні.
 Своєю останню ноту
 крізь голий шум верхів
 шепоче падолист.
 Пора, пора! —
 вже дихає снігами,
 Хапає за крило
 зими сріблястий лис.

СОНЯЧНА ЧЕРВІНЬ

СТЕП

Серпень. Сонце. Повний подих.
 Південь диха медом трав.
 Губи Таврії гарячі
 смаглий вітер лоскотав.

Серпень. Сонце. Дзвін прозорий.
 Сохнуть стяги над Дніпром.
 В теплих лапах — синій бубон.
 Дзбан, овіяний теплом.

ПОЛУДЕНЬ

Сонце лазить пшеничними вусами
на засмаглій потилиці дня.
Вітер губи надув, щоб зігнати,
і забув. На бігу задрімав.

Липень. Спека. Синь млою заснована.
Спілій вишні вже сниться стерня.
День заснув на городі між динями,
попід грушею ходить свиня.

ПАПОРОТЬ

«Коли люди довідаються, що рухає зорями, —
Сфінкс заговорить і життя на землі погасне...»
Наскельний надпис з Єгипту

Папороті серп — забута таємниця,
сивий лісу герб у сутіні скриває,
перекреслить смерк луни зелена птиця,
глухо вовчий гук у льох лице сховає.

По щербаті вінця час наповнив чаром
хмурий тиші сумерк — пралісу ковчег,
раптом жаху скрик — шугне совою північ,
синій горищвіт таємно зацвіте.

Вийде з хащі знахур, тайну суть узріє,
вирве з пащі ночі древній вовчий чар —
рине вниз вага, струну життя розірве,
вічний днів ланцюг зіжне за мить пожар.

ТЯТИВА

Затрубить вітер, сивий внук Сварога,
мов ярла ріг, що кличе в океан,
крізь клоччя туч на дні синіє срібло,
і місяць мчить оленем крізь туман.

Гуде вітрило в ніч, нап'яте вітром туго,
Крізь хаос хмар синіє срібний ріг.
Мчить місяць-хорт, бринить тятива мідно.
Тугий Діяни лук. Кипить шалений біг.

Протнулась стеля сну. Тремтить стріла на пружі.
Мій човен в ніч летить крізь вату хмар.
Напруги лук тугий порве запону сіру,
і сну стіну глуху проломить моці шквал.

Студінь трав накрила сиза спека,
мов лопух зів'ялий свіжу рибу,
круженяв над річкою лелека,
жовтий дьоб націливши донизу.

Курні межі пахли полянами,
ластівки пірнали в жито спіле,
тяжко-тяжко повними возами
битим шляхом літо стугоніло.

Полоскався в літеплі полудень,
дув бугай в діжу між купинами,
мандрували бузьки босоногі
через луг з піднятими штанами.

Липень-пан, гарбуз жовтоголовий,
повен сил, дженджурився на плоті.
В сурмі жнив про ірій щось зачувши,
журавлі кричали на болоті.

а сухо сухо вже
а півень п'є з хупавого свічада
хрупке зверхадло
рямця затверділи
тепло — мохнате
кіт-воржіт вовняний
до рук пухнасто третється
в сляві очі мружить
сухо вже

ТУМАН

У кошику тиші
кожушок сірий
заворушився.

Кудлатий котик
вовняну лапку дугою вигнув
кругле налапуючи.

З-за кичери
заспане сонце вигорнув
зачепив кіттиком.

Потім хутенько вмився
злизав кудлате.
І вже — нема.

УКРАЇНА

Сонячна червінь, важка чорнота —
твої барви

вигнуті вії летючих тополь —
твоя пісня

сплетені берла трирогих богів —
твої знаки

сивого степу нічне шепотіння —
молитва

сонячний присок на синьому небі —
знамено

ГРОМОВИЦЯ

Рикає туча золотогривим левом,
додолю струшує розповнілі снопи дощу,
гупає туго у неба мідяний бубон
хвоста китичка — отаманський бунчук.

Ходить веселка м'якими лапами,
кропить зеленим приском захмелілі зела дерев,
гримнув таріль — і стало на постаменті
мідночоле сонце — кований лев.

ДРИМБА

На гривах верхів, на горбатих кичерах,
розвішана грань золотим герданом,
у зворі внизу видзвонює чільцем
хіхотлива нявка з хижими устами.

Допоряють верхів'їв рогаті ратища,
осяде вечір на букові списи,
а місяць прийде на останню пожежу,
над Чорну Тису.

ВІРУЮ

У гromі — Бог. А ти зробиш камінням,
і боже слово викуй на граніті,

бо камінь лиш у гromі не згоряє,
і лиш на нім карбують заповіти.

Спаліть солому. Доказам — не вірте,
Белікі правди пишуться вогнем.
У гromі — Бог. Його наказ одвічний:
плекайте С и л у, затиснувши меч.

НАРОДЖЕННЯ

Зліг туман на ріку
як на жону
хіхотливу, зміїсту Ладу
на кам'яному ложі.
А зорі лица сховали
не дивились —
дівчатам не личить.
А зухвалий місяць дивився —
зеленовусий батяр.
А на рано сонце вродилось
на червоному ложі.

ВОЛИНСЬКІ ОРНАМЕНТИ

ПРЕЛЮД

Межи дубів, на свіжих корчовищах,
сіяли просо довговолосі пращури,
над брамою герб вибілювали дощі —
кінський череп на яеновому ратиці.

Обхопила дворище із чотирьох боків
лісового світу міцнозуба сила,
вечорами блуд в очеретах світив
пізньому гостеві каганцями синіми.

Безберегим пралісом хаос буяв,
множились вовки на зарослих багнищах,
тряс бороною зеленоокий цап
у хмільній гушавині на купальському гриці.

Відходило літо на вересневий круг,
остигала сонця золота корона,
а з далекого царства їхала вже Коляда,
повновида дівка — Дажбогова доня.

ПОЛІСЬКІ ТАМ-ТАМИ

Мокне повний кадуб
в лісовій ковбані,
з рипом тягнуть воду
гнуті обручі.
Будять ехо в бодні
одуди на зрубі,
збудить сонні гала*
вовчий гук вночі.

За болотом одуд
теше бодні днище,
десь довбає дятел
будні лісові,
десь гуде-воркує
голуб край поляни,
тиша пружнокрила
в'є гніздо в дуплі.

Пада жолудь з дуба —
глухо стукне в денце,
в липове барило
бджоли носять мід,
бродять під дубами
зниклих зубрів тіні,
вечір над болотом
лізе, як ведмідь.

ЛУЦЬКЕ

Любарте-князю, срібнобородий лицарю,
вже зацімили гудців твоїх яворові гуслі,
маєстати княжі на спорохнілому пергаменті вицвіли,
і почорніло ймено твоє на щербатім залізі.

Позбираю забутих слів квадратів гривни,
з віщого срібла викую чарівний ланцюг,
підійму з намулу Дажбога дерев'яне олтарище
і збагну заповітів ваших праукраїнський дуж.

Замурується в землю Столп'є, за болотом осяде Седлище,
забіліє співучий Забороль березовою корою,
гостровухим вовком хтивий Хотомель визирне,
а Біла Вежа виросте ведмежою головою.

* Гало — не заросле лісом болото.

Прогримить копитами Ратно, засяє щитами Войниця,
на штири боки протрубить Рожище туровим рогом,
вгостить медами Липно — дуллаве деревище,
а Городло валами вторнеться за нешироким Бугом.

Позліталися сови над заборолом замчища,
розполохують сиві сутінки попелясті крила,
і лякають язичників таємничими письменами
похилені плити на караїмських могилах.

ПОЧАЇВ

Говорить молитву яснораменний хрест
на святій горі, за золотою Іквою,
воевода Юрій на посивілім коні
передвічного змія добиває пікою.

Хитає тулубом стоязикий змій,
як Божа гора гуде-двиготить ногами,
припадає вітер до кам'яної стопи,**
гнівню гуркає у замуровані вуха прочанам.

Розтворилася паца — безголоса ніч,
позіхає злом — аже ворущаться сонні круки.
Терпеливо слухає надламаний дзвін,
чи не йде Мати Божа рятувати від турків.***

Літо-осінь 1970

** Заглиблення в камені, яке традиція вважає слідом Божої матері. Одна із почаївських святинь. Прим. автора.

*** За переказом, під час облоги над Почаєвом з'явилася постать Богородиці і — турки відступили. Прим. автора.

Саксонська зима (II)

ПОВІСТЬ

Олекса Ізарський

4

Затемнений гуртожиток тяжко долав сон. Недільний ранок заворушився щойно перед полуднем. Віктор і Льока одноразово сплигнули з своїх солом'яних гнізд на дерев'яний брук залі й одноразово притаїли подих: батьки, навпочіпки сидячи на ліжкові, мовчки чаювали. Мати подала татові намазану маслом і повидлом півскибку хліба. На пучках батькових пальців парувало блюдо.

Коли брати, поголені й «при краватках», повернулися до «вілли», на них уже чекала гостя: Іконнікова, Галочка. З плечей дівчини-вісімки точно по рубець важкої спідниці, костюм це темносинього сукна, спадав застебнутий ще прозорий плащ. Полиць його темнодимчастий, а гудзики під широким заворотом матеріялу — білі. Відразу запанувало враження грюнберзьке. Синій метелик з розчепіреними крильцями під волячою шиєю невблаганно підкреслював чоловічу фактуру її обличчя. Дійсно, не дама, а Тиціянові сеньйори!

В усьому повторене враження, навіть цілком чітке: мов жуки, очі, мов штора, чорна гривка коштовного волосся на чоло й повз щоки, вуха, мов зібгане пальцями, глибоко роздвоєне підборіддя. Перевернуті дном догори й трохи святі конуси й конусики — її ноги, її руки.

Замість Віктора чи Льоки привітав дівчину Яшко:

— Тяжко повірити, проте я вві сні бачу й кризь сончую гарних жінок!

Галочка, задоволена, сміючись, відступилася на два кроки, а Яшко ледве не вивернувся з ложа, ледве не ввірвався з курячого сідала, до того захотілося йому погладити ці чорні пачоси.

Лисенки, найголосніше тато, чмигнули зо сміху просто весело, Марфуша Андрущенко, захоплена синовим поривом, — іронічно, тонко, на філософський лад.

Коли вона синові пригоди з жінками не картала в самозабутті, вона любивалася й хизувалася ними!

— Обережно! — гукнув Віктор. — Ще епітафію доведеться складати святеннику!

Через годину остівське місто на п'ятому поверсі «Золотої корони» заворушилося рішуче. Кабіни ожили. Гопнув на Литовську вулицю лисий бурмило Анатолій, за ним слідом

також сусіди. З вишитим кониками ярмом на шії киянин довго пропашталакав зі старими Лисенками про Шлезьк і Саксонію. Зразу ж його наздогнали й, сонні, мовчки прослухали цю розмову присаджуватий теплень Василь Кривуля й гнучкий силач, зеленню підведено йому очі, Герман.

Льока вийшов, щоб роздобути на станції ляйпцігсь-ку газету. Віктор устиг крізь парк і ліс дійти з Галочкою аж до річки, до Мульди. Крицева, зі срібним полиском, вода в ній здималася горою. Берег, мов кам'яний, обшито було мовчинням і трав'яними подушками.

Галочці навіть подобалося, що Віктор спрямовував їхні стопи й унапрямував її зізнання про життя останнього півріччя. Його унятливість, його увагу дівчина трактувала як доглибне співчуття, як зацікавленість понятого любов'ю серця.

Місцями Галочка звужувала розповідь про задуманий нею роман до подій з її біографії. Віктор легко провіював її слова, легко розпізнавав зернинки фактів і нарочиті применшення, учуднення й побільшення справжніх пригод, дійсних переживань юної перекладачки при частині польової жандармерії.

Віктор уникав додаткових запитань, не вимагав пояснень і узгіднення нашвидко вигаданих прикрас і ускладнень. Віктор приглядався, як від трунку надто відвертих спогадів хмеліла дівчина, як у неї калатало серце й малиновіли чорні очі. Пундикові губи на червоногарячій підбивці ладні були зрадити часом страшну правду й покаятися в содіяних гріхах, ладні були провини совісти підкреслити, безмірно поглибити, ладні були й обіцяти золоті гори.

Коли Галочка й Віктор перейшли лінію узлісся над водою й уперше опинилися над самою рікою, дівчина заговорила про наближення зламу в їхньому житті. На стежці до містка через канал, крізь зарості жимолости й горобити, йти довелося знову назирцем. Стовбури дерев у глибині корабельного лісу теж роз'єднували їхні руки й рвали на клапті розмову й настрої.

Галочка безнастанно оглядалася. Сумнів не давав спокою, чи наївняк і чистун не вражений жорстокістю щойно розказаних історій з життя її героїні, чи нездарисько розшелепав її фактично любовне освідчення й твердість її шлюбного заміру, не скороспілого, не часткового, не побіжного. Виринув він ще у Грюнберзі, над Вислою, в лісі. Тільки в той вечір зацікавлення Віктором розумно було приховати. Так само, як байдужість до Льоки й зловорожі почування супроти Ліди Панченко, фальшиво гостинної й напорошеної до краю.

А Віктор почав настирливо допитуватися про подробиці психічних станів і досвідів російської дівчини з німецької жандармерії. У роман впліталися нові й нові мотиви. Тут і там яріли лелітки проминулих днів, спалахували гасочки нежданих знахідок. Поруч удалого формулювання то гіркої, то

холодної думки, точно висвітлювалося переживання невинної дівчинки у вінницькому мешканні козиристого полковника. Допити арештованих щонаочі й щирі докори сумління, болюче роздвоєння душі. Мовні труднощі й трагікомічні непорозуміння на Правобережжі й на Західній Україні та в Польщі.

З дівчиною днювали й ночували шерехи замордованих з терновими плетеницями на чолі. Не цуралися її також образи катів найхімернішої вдачі. Ніяк було й нікуди їй утекти.

Знаючи свою балакучість, Галочка з полудня вже побоювалася, що запізниться на Лукуллів бенкет на її честь, влаштований директором Зайтцем у домі начальника станції, його приятеля з гімназійних років. Вона зрідка поглядала на годинника і знову брала покірнього слухача під руку. Проговорила в цілому, майже без перерв, чотири години сповна. Пообіддя.

На розі, за два будинки від міської площі, Галочка взяла Віктора під руку, владно спрямувала їхню ходу понад шляхом, на Ляшцігську вулицю. Готель «Золота корона» над полакованим пасом чорного асфальту виглянув на цей раз із-за сірої, в поковть, гімназії. Там на нього чекала родина, непокоїлася вже й сердилася. Бо що це, справді, за безглузде нехтування відпочинком, що це за огидне безвольня й — кому, кому! — піддавання!

А Вікторові, щоб заспокоїти Галочку Іконнікову, довелося всю дорогу до «Гросни» настирливо доводити, що її розповіді він трактував, трактує і буде трактувати виключно як епізоди, як шкіци для майбутнього роману, що він і в помислі не може плутати її, особу автора, з героїнею розмальованого уявою твору. Так, незаперечний автобіографізм літературної творчості. Одначе з такою ж певністю відомо про закономірність, природність, навіть конечність розходження між фактами життєвими й мистецькими, їхніми отже відповідниками. Письменик по-режисерському, мов кін, впорядковує дійсність, мов артистів — коли не поступається їм! — наснажує героїв вигадки своїми ідеями й задумами. Найвигаданіший і найхімерніший образ розцвітає в мистецтві слова по цвинтарищах подій. Там, де зітліли колишні форми, де заکیلчилося безсмертне зерня.

Та справа ускладнювалася безнастанно.

Галочка боялася того клятого утождоження з героїнею власного роману. Для цього причин не доводилося шукати. Голову здіймала людська обережність. Але дівчині тяжко було збагнути всю правду Вікторової думки про безуспішність, під мистецьким оглядом, всякого копіювання дійсності. Проте соромом було прохати роз'яснень та простих, по змозі, прикладів.

Галочку насправді турбувала Вікторова стриманість. І підмальованим добром і нарочито перебільшеним і виїннунтим злом вона поступалася героїні свого роману примусово. Щоб не вразити цютливого товариша. Їй конче треба було

знати саме про те, про що найтяжче було у Віктора довідатися. Невже синьоокий молодик взагалі ще не знав жінок? Невже його привабило б курча, а не зріла жінка й досвідчена дружина?!

Міські будови посеред толоки, полінійованої алеями й поцяткованої гайками, вдало й тонко домальовували сільський краєвид. А для «Гросни» знайшлося пристановище в яблуневих садах над коліями: до цегляного склепу під черепицею підведено було гілку залізниці, від міста прикуплено було на знесення квартал миршавих близнюків-дімків під зелено-жовтими банями дерев.

Директор Зайтц мешкав, поспішила розповісти дівчина, у багатоквартирному бльоці з суцільним бальконом над вікнами й таким же широким піддашшям над другим поверхом. Для Галочки знайшлося кімната в тому ж підїзді, з вікном і бальконом, точно над розвезеним тягаровими автомобілями вїздом на новобудову, над збереженим під контору дімком посеред глиняного розмаю.

Дивно, дивно. Поперше, Галочка вже зазіхала на Вікторову свободу, вже ревнувала його до родини, вже — на який підставі? — вимагала... Подруге, виймаючи ключ з торбинки, відчиняючи двері на наближені сходи, вона заявила, що їй цікаво буде поспостерігати змагання підстаркуватого Зайтца й жовторотого Віктора за даму... Потрете, несподіванка, дівчина висунула шухляду коштовного столика до писання й кинула перед чорнильницею — на білому мрамурі з жовтим розводом — рукопис, важку стопу жовтого паперу в зеленкувату лінійку.

Віктор сів у крісло. За годину він, з дозволу господині, розмалював олівцем перший розділ роману, викреслив надто розгорнуті речення й цілі абзаци.

— Сполучіть залишене й вийде з вами написаного надзвичайно талановитий текст.

— Самі тепер сполучіть! — відповіла вражена Галочка.

У ту мить постукав у двері й, на запрошення не чекаючи, увійшов у напівтемну вже кімнату герр Зайтц.

Назустріч Вікторові підбігали квартали жовто-червоних садів на околиці міста й цегляних будинків у центрі. Пішоходи часом хвацько плигали йому під черевики. У голові вирував оркан заклочень, самоповчань, напучень. У серці тяжко нуртувала плутанина складних почувань.

Чорт з ним, з днем! Та жаль наляканої вже, навіть ображеної, сім'ї!

Як гарно було б з рідними погуляти неділю в парку... Чи розповісти батькам, як гірко на душі, про Галоччин роман, її незаперечний хист до писання?... «Обрадувати» справді батька, ще більше — маму, здивувати брата!..

А в Галочки значна глибина переживання, *Erlebnisfähigkeit*, також сортування вражень і нанизування їх на голки ідей у неї вроджені, підсвідомі. Вона почала здійснювати важливий задум. Не чекаючи, звичайно, на розумову зрілість і на збагачення не те що літературної культури, — грамотности.

Наївна дівчина рада, що вживає матеріал виключно свіжий. Вона боїться відстоювання фактів, як злежування й вивітрювання породи. Незамінна вийде чернетка справжнього роману!

Розмова про роман взагалі не відбулася. Галочка провела Віктора зі сходів і в дверях пожалілася, що їй і досі байдужа головна ідея твору. Запитала: «Добре це чи зле?» Її більше турбувала заключна частина й епілог книги.

Віктор устиг лише пожартувати. Мовляв, Гете ціле життя обдумував, проте до самого кінця праці не знав, чим закінчити «Фавста».

5

Часу тепер стало — хоч відгрібай!

Щоб забутись, Віктор настирливо відновлював у пам'яті часом прозові тексти, звичайно — поетичні. Шедеври української й німецької, французької й італійської мов. Лопата навіть допомагала йому згадувати вірші, обміжковувати свої старі переклади й карбувати нові рядки. Коли настрої не пасував до такого завдання, можна було півдня, копаючи щирець, досліджувати характер і перевіряти силу свого неблаганного, завжди майже чіткого, майже твердого передчуття. Самому цікаво було: по-німецькому він звав його не «Vorgefühl» або «unbewußtes Wissen», по-українському «знання» це невільно й вперто определялося як «підсвідоме». Замість «позасвідоме». Сила це звички? Тягар автоматизму?!

Віктор перервав набридливу думку про складну зумовленість перекладницьких неточностей, помилок і штампів. Лопату, таку несподівано вузьку, проте неймовірно довгу, він по саму пельку, по заокруглену спереду крайку, загнав у суглинок і залишив постирчати трохи в землі. Не міг відірвати очей: здалеку розпізнавав найдрібніші порухи тіла... Батькове обличчя вправно й впевнено домальовувала уява.

Бочком, обережно вирвався він з гурту й рискаль свій поставив під чорно-жовту стіну. До нього кинулася мама. Злякалася, що він, спітнілий, скине шапку. Потім у глину вп'ялася Льокова лопата. На батьковому й на матиному пальтах повішено було сірі лантухи на шпагатинах, підперезані, на всякий випадок, — мотузками. Брат такого панцера й такої оццаности посоромився. Три пари ніг — Віктор глянув і на свої власні! — у брезентових страшилищах на дереві. Татові ноги, щоб не так мерзли, — по коліна в обмотках.

Чорне сукно батькового пальта з каракулевим ковніром, кораблик його шапки, і материного — кава з молоком і скунс — запам'ятав Віктор пуцьверінком бувши. Розпізнавав їх на домашній вішалці в Сонгороді й на вішаках в обох мешканнях у Полтаві, як також, звичайно, татове в банку, мамине в поліклініці, попід сонгородською кооперацією й мазанками та кам'яницями над вигоном, на шахівниці полтавських вулиць.

Нестерпно мале в усіх зимірах Льокове пальто з широким поясом на сталевій пряжці давно вже Лисенків смішило, проте козирилося й не піддавалося аж ніяк і нічому на світі. Черевиків у Льоки теж бракувало. На роботу довелося влазити в дерев'янки. Щоправда, останнім. Наприкінці другого тижня каторги, у п'ятницю.

На цей раз, під зиму, всі четверо, сім'я, потрапили в глинище. Віктор, оптиміст з «позасвідомим знанням», з передчуттям близьких змін у житті, щоб знічев'я не розридатися, вивернув пудову грудку ґрунту. Батько, мати й брат стояли на дні «братської могили» й мовчки дивилися на роботу.

Як тяжко давалося Вікторові заспокоїти серце й вгамувати клятву уяву! Зате мозок працював наполегливо й цілеспрямовано. Радіти йому, в цілому, не було підстав. Але цікаво було відкривати зворотний бік неординарних справ, нотувати спостережені в собі, в земляках і в чужинцях несподівані особливості людської натури, зокрема брати на облік пам'яті обуренням і зненавистю виявлені нахили характеру, свої й чужі.

Батько, мати й брат стали пересапнути попід стіною глинища, неподалік трикутного ковша іржавої вагонетки на хисткій колії, прокладеній вздовж днища прокопа під фундамент майбутньої фабрики. Уже вилито було рівно третину підвала. В ньому вже з літа спочивали після мандр чужиною сотки діжок українських соків і вина. Тепер докінчувано вибирання ґрунту під другу третину. В останню з них робітники не вкопалися ще й по плечі.

У понеділок, перший робочий день у Саксонії, герр Зайтц запитав Віктора, чи до кінця року, на його думку, закінчені будуть земляні роботи.

— До кінця якого року?!

Ранком Віктор був гостем Зайтца. Чверть години вони прогомоніли в конторі. Потім Галочка Іконнікова провела їх до дверей. Директор показав молодому Лисенкові забитий лантухами з українським цукром склеп над залізницею, кривавочервону будову з цементовим дебаркадером на дерев'яних биках, наполовину присипаний горою землі, наполовину захряснутий неукловерзними бочками яблуневий сад. А зразу по тому Віктор, лопата в руці, опинився в глибині. Там була вже його сім'я. Там чекав на нього Яшко. Там, у ямі, з радістю зустріли його знайомі: Сюзюкевич, Анатолій, Герман і найближчий земляк Василь Кривуля.

Звичайно, радість оцього гатунку люди охоче замаскують, видають її за привітність і співчуття. Добре ще, як не звабить друзів нагода засміятися в очі відверто, познущатися з насолодою. Ще святе діло — непричетність, байдужість чужих!

Віктор глянув на Зайтца й весело посміхнувся. Щодо «гвіздочків» директор, звичайно, дещо перебільшив. Ще не було куди їх гатити. Але вже настав час виїжджати з Шлезька, на тяжкі чи легкі роботи. І це він мав на увазі теж. Проте смішно було, що хитрий Зайтц свою шлезьку обіцянку залишив у силі, просто пересунув її трішки в майбутнє. Адже Лисенки дістануть усе ним обіцяне. Згодом. Треба до нового року закінчити земляні роботи! А тоді буде куди забивати гвіздочки.

Батька напав «метафізичний страх». Здалося, наче життя тільки й залишилося, що в оцій ямі. Про порятунок фактично не треба ні думати, ні мріяти.

Мати, в перший день і завжди, сприймала події напрочуд тверезо. Відчувала ясно: «Не по нас сія чаша!» — Фізично. Мала на увазі дуже просту річ — здоров'я.

Брат замовк. Знав, що для батька ця калабана рівнозначна смерті, а підмінити його, на жаль, ніяк. Часом проривалася надія, що Віктор, як це було у сорок третьому в німецькому таборі для полонених, як це було в сорок четвертому в Мисловицях, по дорозі в Німеччину, одним словом, як це було завжди, вирветься з пастки й визволить з неї родину.

Льока та Яшко працювали посередині в ряду копачів. Батько й мати нагортали землю у купи. В товаристві старих жінок і чоловіків. Ціла бригада робітників у цей час виштовхнула перевантажену вагонетку з найглибшої частини прокопу й набиралася рішучості й сили, щоб перемогти наступну висоту й опинитися в саду за конторою, перед горою ґрунту, новакові здалося, що магми. Віктор спокійно та розважно пішов на допомогу: трохи відіпхнув червонощогого Василя Кривулю — що за напасть! що за комізм! — у сірій будьонівці з п'ятикутною плямою на лобі, у чорній шинелі німецького поліція! — й наліг на полускану шкуратянку Германа. Спершу його руки, потім плече вперлися в іржаве залізо. Ноги шукали й знаходили надійне оперття, найкраще — лежень.

Нагорі, над яблунями й глинищем, над сусідами й залізницею, стало на душі весело. Дивись яка перемога!

Новак зразу й мовчки поріднився з незнайомими досі земляками й приглянувся до німецького дідугана, простовололого, в зеленкуватому френчі, застебнутому на всі гудзики, Вільгельма. Будівельний майстер, крем'язень, почував досить сили, щоб з дня в день працювати поруч молодих остівців. Його помічник й одноліток, кривоногий ковтюх у капітанському кашкеті, теж Вільгельм, без крайньої потреби не вилазив з ями. Задихався.

Вільгельм I часто виявляв незадоволення. Багровів при тому аж попід сивий йоржик. У душі, здається, він ненавидів чужинців, але по-своєму й розумів їх, часом співчував їм. Вільгельм II звик не помічати співробітників. Та кож свого майстра й сусіда. Від рана до пізна колупався в саксонській землі, тхір, глист.

На цій горі підійшов до Віктора познайомитися до-нецький шахтар Галайда. Досі новоприбулий знав про нього обмаль: що кароокій сенбернар був найлютішим у гуртожитку критиканом і горланом. Від зненависти він частогусто наривав собі горло, траплялося — втрачав притомність. І ще слава супроводжувала його: відвертий ревнивець кохав, і теж до нестями, свою дружину Віру, боготворив свою дочку-підлітка, Валу. Справді, можна було чекати, що він прилюдно стане перед нею на коліна й цілуватиме їй руки, молитиметься й плакатиме.

По дорозі в яму, Галайда розповів новаку в чистенькому ще пальці про двох Вільгельмів. Вони разом з остівцями розвантажували вагони з цукром, з бочками соків і вина, разом копали глинище під фундамент, разом заливали бетон. Поза роботою вони не хотіли бачити «Сходу». В нашвидко збитий ідальні в саду — їли вдвох за окремим столом...

Уже в Донбасі зрусифікований шахтар прозвав першого з Вільгельмів «Піщериба», другого — «Піщерак». Так його вухо схопило вимогу саксонців: «Bißchen ,rüber‘» і «Bißchen ,rein‘».

Точно за чверть до одинадцятої заревли сирени. Всі робітники кинули лопати й, обминаючи навантажену грунтом вагонетку, заспішили з ями, ринулися з подвір'я. Тільки Віктор, насупроти всіх, рвонувся в прокоп, своїй родині назустріч. І був ледве не веселий. Майже надхненний: отак передбаченню не підвладні обставини непомітно обгризуть каторжні дні, тижні й місяці!

Певність заливала душу, що людське терпіння міцніше й щільніше від примх і несподіваних випробувань розбурханого моря подій наприкінці війни, що відчай і безсилля обов'язково чергуватимуться з напливами радісних почувань і важливих просвітів у прийдешнє.

Це фактично проста думка, просте передчуття. Що промине й забудеться саксонська бувальщина, аж синя чорнога й мусанджове, часом і зовсім ясне, осоння цих тижнів чи місяців.

Повітряна тривога визволила тата з казкового сну, з «турецької неволі». Йому примарилося, що ґалеру розтрощено, що раби вже розбіглися понад садами.

Всіх лякала близькість залізниці. Принадним для літаків вважався цукровий склеп над розгалуженням колій перед станцією. Мама перша висловила думку про подвійне значення, про подвійну ціну для них повітряного нападу: це нагода вирватися з глинища й перепочити, це привід до роз-

думу над людським безголів'ям. Зокрема — про самознищення західніх, найкультурніших народів Європи.

Мама, як і Льока, зовсім нічого не переборщувала, як нічого й не применшувала. Знала, що майбутнє родини тепер залежало від батькох непередбачених передумов, але також від власних прорахунків, від помилкових чи рішучих і вірних рішень. Вона, як і Віктор, безнастанно поборювала відчай і безнастанно прислухалася до бадьорих ноток, що проривалися на поверхню настрою ранками, вдень і посеред ночі.

Всіх трьох найбільше лякало батькове безсилля.

Тато занепадав фізично, ознаки давалося серце. В нього притасала воля до спротиву. Його переслідував страх, що через його хворості сім'я не зможе вчасно пробратися на Захід, що він стане для родини тягарем. Привід для радості був у нього дуже простий: якби тільки їхня чвірка була в зборі, біля нього, неподалік, якби тільки з ним говорили про серйозні справи або про цікаві речі.

Під час повітряної тривоги обабіч батька стояли під манастирем за околицею міста, під жовтим муром над осіннім ланом, дружина й сини.

Віктор жваво доводив, що вони, Лисенки, вже двадцять років прожили «на дні», що «саксонське глинище» це лише ковбанька на їхньому шляху. Він, Віктор, пам'ятав безліч страшніших днів. Тільки в холоднечі часового плину стали вони айсбергами. Декотрі з них притрусив сніжок гумору.

Біля ніг у Лисенків рижів бур'янець, зрідка попід жовтим муром червонів глід. Над ними, в полуднем ледь підігрітому небі, ножами поблискували й звірем ревли ешелони літаків. Лисенки й сусіди прикладали долоні до очей, вдивлялися, а Віктор поспішав до відбою закінчити цикл трагікомічних спогадів про страшніше за війну, про тридцять третій рік у Полтаві.

Як у недільне надвечір'я вся родина сиділа за столом і доїдала куліш, раптом відчинилися двері й у кімнату зайшла мамина сестра, сільська вчителька, з десятилітнім сином. Обое пухлі. Тітка, наче ображена, розплакалася. Похнюплений хлопчик стояв непричетний ні до чого на світі.

Як мама, виснажена хворобою й голодом, дістала пухтівку в будинок відпочинку в Пущі Водиці... Як вона там проплакала два тижні: на базарчику біля звороту трамваю щодня докупувала собі брусок хліба, сідала на лавочці в сосняку попоїсти й згадувала голодних дітей, сім'ю.

Після тривоги й обіду в сарайчику під яблунями Віктор тричі випроваджував батька з глинища, відправляв погрітися в їдальню. Раз відвів його майже силоміць. І посидів з ним чверть години. Поговорили. З другої половини тижня й слава Богу, почалися дощі. Робітники натягли на голови й плечі башликом складені лантухи. Та на другий, на третій день вода залила глинище: по кісточку у верхній частині, по коліна — в нижній. Жінок відпроваджено було спершу замітати цукровий склеп, а потім відпущено додому.

Разом з мамою, накритий лантухом з-під цукру, поплентався в «Золоту корону» й тато.

6

Віктор, це наче закон у родині, завжди першим захворював, зате видужував легко та швидко. Льока слідував за ним. Але йому припадало на горіхи повною мірою. Недуга виходила з нього, дійсно, грамами. Недомагання продовжувалися довго, мов висихали, мов забувалися. Останні роки піддався недугам батько. Обминали вони в сім'ї тільки матір.

У неділю Віктор прокинувся вже здоровий. З насолодою одяг відпрасовані штани, у Грюнберзі роздобутий і перелицьований піджак, розлініяне буряковими нитками світлосіре тло, і, головне, взув звичайні черевики. У дзеркалі з надбитим краєм сорочка горіла, наче іній у полтавських садах. А червона краватка в чорну пружку й власне обличчя — тепер неодмінно нагадували йому університет і Київ.

Льока примусив себе встати з ліжка, натяг на себе цупку сорочку захисного кольору і риженький светер під сірий костюм, грубошерстий, з широкими, по передки латаних черевиків, штаньми. Він заперечив, що в нього підвищена температура, проте вже зранку прийняв таблетку аспірини.

Зразу після сніданку мама почастивала ліками також і батька. Він насолоджувався ранком і — в кутку гуртожитку біля вбиралень! — затишком. Хоч доводилося тикати собі під ніс напнуту на палець хусточку й присідати на ліжку саяк і так. Намагався вчитатися в «Історію українського письменства» С. Єфремова. Бо почуття було таке: якщо поступиться й приляже, то відразу засне.

Яшко, гугнявий, застуджений, довго приглядався ще й до материного дзеркальця в пунсовій оправі, — на всі боки смикав чорний метелик над білою маніжкою, перераховував волосинки щойно підрізаних вусиків над хтивими губами, з комічною цікавістю заглядав у власні очі й послиненим пальцем наводив свої виразні брови. Настрій був на самій грані невимовно щасливого й підмоченого.

На часі було б оце вислизнути з гуртожитку над го-телем і за двадцять хвилин пришвартуватися до вагона за міською лікарнею. Та для красного слова він запросив, здуру навіть узявся наполягати, гостей на неділю. Звичайно, в надії поділитися тягарем з товаришами, сусідами. Захотілося нашвидко відбути їх, найпевніше, раз назавжди, познайоми-ти їх, до речі, не так з матір'ю, як з Лисенками, а потім по-датися в гості, на цілий день і вечір, таки до гостей.

— Хлопці, — по-змовницькому прошепотів Яшко...

— По-моему дівчата! — перебив його Віктор.

Посеред «Литовської вулиці», як на плятформі станції,

стояла Дора Семенівна Черепніна й розмахувала — мов на сміх — платочком. А Люба Христенко, схоже було, насилувала себе, боялася і сюди йти, і знайомитися з Марфою Андрущенко, чекала на Дору й... на лявіну подій, сперши ся об лутку вікна, в коридорчику біля дверей зі сходів. Спаниелечена, збентежена. Галя Кухаренкова, ще більш зацікавлена нагодою побачити земляків, ніж перелякана, мліла поруч. Напівпритомна, вона про все здогадувалася інстинктивно, все дочиста нотувала в пам'яті. Вона знала, що Люба не погодиться прийти сюди вдруге, а її жага палитиме доти, доки вона не побачить свіжих людей.

Віктор здивував дослівно всіх. Він щиро зрадів гостям. З насолодою схопив простягнуті до нього руки й неждано притиснув Дору Семенівну до грудей. Лише стримався, щоб не обняти Любу Христенко, не розцілувати в щоки Галю Кухаренко.

Прихід гостей був для нього несподіванкою, приємною. Тепер нічого було думати про плян дня, млявого й уже наполовину надщербленого. Компанія господарів була в цілковитому розпорядженні гостей. Крім того, нове знайомство могло трохи підбадьорити батьків: які закрутки долі, які збіги обставин, які історії всередині двадцятого сторіччя!

Вікторів порив захопив і напівхворого Льюку, і — на кислому обличчі в нього досада, не переливки! — Яшка Андрущенко. Від Люби відступилися вагання, від Галі соромливість. Усі засміялися, коли Віктор розповів про норови цього міста в готелі й Литовської вулиці зокрема: як об одинадцятій шахтар Галайда «особисто» вискакує в підштаниках зі своєї кабіни гасити світло в залі, як за чверть години до повітряної тривоги, перед північчю, повертається з гулів Яшко. Потім він познайомив гостей з батьками. Та так, що люди відразу опинилися кожен на своїй стежці до земляка. На найближчій до серця.

Знайомство відбувалося бурхливо й привернуло увагу сусідів.

Яшко представив матері Любу. Та як! Майже святково, майже офіційно. Наче невістку. Галя Кухаренко знітилася й зиркала на скраклу в літній сукні, в покручах-шкарбунах. У той час Дора Черепніна вже тисла руки цікавим їй Лисенкам і ще байдужим їй Сюсюкевичам. Не припиняючи розмови з ними, вона зробила крок назустріч Марфуші й міцно потиснула їй руку. Глянула й посміхнулася, замість сказати два слова. Потім Люба з Галею підійшли до Лисенків, а Дора потрапила в кабіну до Людмили Валеріянівни й Никандра Овер'яновича. Бо на Литовській вулиці знялася безтолоч: до велелюдного товариства підійшли ручкатися кияни, інженер Анатолій та борець Герман, і полтавець Василь Кривуля, шофер. Більш мінорні, ніж мажорні гами й хававкання голосів раптом проривав гомеричний регіт. Сміялися гості, сміялися господарі.

Галя Кухаренко зворушила Андрущенкоу й Лисен-

ків. Запала їм у душу також Люба Христенко, дівчина вже вироблена й ще свіжа-свіжа. Чорнявий і чорноокий жучок теж прилип душею до земляків. Найбільше до Андрущенкової. Але доброту вусатого Лисенка розкушено було також відразу. Вікторова мати насторожила остівку з Харкова: не під силу було їй знайти полюси в такому характері, забракло їй снаги й досвіду... Тому дівчина, сама собі дивуючись, затанцювала перед жінкою, виявила нахил до самоприниження, прислужництво.

Дора Семенівна порозумілася з Сюсюкевичами. Найдивнішим здалося Вікторові, що Никандр Овер'янович, святенник, розшукав Бруно Цапліса й запросив юнака до своєї кабіни на розмову з Черепніною.

Лотиш, відомо, мріяв про армію, прагнув вирватися від матері й повоювати. Щоб Сюсюкевичі, чернігівські русофіли, сказали Дорі про молодих Лисенок і Яшка, можна було здогадатися. Як земляки й добрі сусіди, вони, не треба сумніватися, дали їй розумну пораду: лише тонкість, обережність і підступ можуть допомогти, можуть вирвати маминих синів з дому на фронт.

Черепніній і Сюсюкевичам снилася оновлена Росія. Сиріч реставрація.

Андрущенкова не сумнівалася, що Дора Семенівна цілковито панувала над Любою й Галею. Мама тільки поважала таких от людей діла й волі, проте цуралася їх, не любила. Таго уник думки про ледве знайому жінку. Боявся осудом обтяжити сумління, взяти гріх на душу.

Марфа Андрущенко, схоже було, справляла весілля. Назверх спливали дуже глибокі почування. На важливу здобич натрапили й прилюдно дерли, пожирали її зголоднілі думки. Неждано виявилось сусідство саме далеких і ворожих одно одному жадань і вимог, розрахунків і плянів. Не могла не здивувати неможлива — можлива! — строкатість і випадковість наших поривів, неузгідненість наших властивостей, якостей.

Гістерична Марфуша щоночі кляла Любу Христенко разом з її родом. Сьогодні вона, коли б тільки сила, одружла б сина. Не питаючи. Їй боляче було, що Яшко і Люба звичайні знайомі. Як от Віктор, приміром, і натоптана — також і підтоптана! — рижка кацапка Дора. І справа була не тільки в хизуванні перед сусідами, ні!

Віктор що не день, то певніше доводив безпосередню залежність недостатньої раціональності суспільної будови, лише сповидної влаштуваності життя на плянеті від звичайної нездорілости людського мозку.

Часто серце холонуло й зупинялося. Вже роки зустрічей з людьми особисто йому цілком байдужими, фактично, протипоказаними. Бліді або й потворні образи природно й безболісно спадали на дно пам'яті. Відомо, звичайно, що всі знайомства з людьми назверх вивернутої безодні життя — коштовний досвід. Та вплив його надто посередній. Це таки

горішне листя. В чистій формі від нього нічого не залишається: «Rien ne m'est plus. Plus ne m'est rien!»

Вікторові цитати! З ранньої юности доводилося то маскуватися цитатами, то маскувати небезпечні цитати.

О четвертій годині Віктор залишив ареопаг. Дора й Анатолій доводили, що в житті головне те, що добре, проте сварилися, кричали на весь ресторан. Найбільше драгувало їх розходження в розумінні притаманної життю тіні, добром зумовленої пожертви. Лікар рішуче брала на себе відповідальність і будь-який тягар. Боялася тільки животіння. Інженер безконечно розраховував і перераховував: зводив сумний бік речей до мінімуму. Надіявся відкритися, уникнути в житті — розплати.

На п'ятому поверсі царювала тиша... В дверях зустрілася литовська пара: блідий чоловік, радше юнак, з вівсяним волоссям і його дружина, ще зовсім дівчина, костиста й висока блондинка з чорними очима. Тато лежав одягнутий, з книжкою на грудях. Розплющив очі й посміхнувся. Мама присіла на край ліжка й розглядала родинні фотографії. Зразу запитала про Льокове самопочуття.

Виявилось, що Льока до сліз смішив товариство, що гостям сподобався ресторан. Особливо — рожеві простінки переділів, трохи схожих на театральні льожі, і, на кшталт залізничних, лави, оббиті жовтогарячою шкірою-ерзацом. Добрий був настрій. Галя Кухаренко пишалася довколишніми розкошами до самозабуття. Губилася в дивних помислах. Мандрувала, дитина, країною гаїв, потоків, озер.

Карла, донька власниці ресторану, принесла кумпанії спершу по порції картоплі з дрібно накришеними огірками, їхній Stammgericht, потім іскристі скляночки для соків і фужери для вина. Марфуша Андрущенко передала в ресторан миску смаженого сала з цибулею. Анатолій і Герман — Василь Кривуля непомітно зник — заставили столик під лямпою з китайським абажуром пляшками напоїв, заткнутими неукверзними корками й просто папером, газетами.

Доки Віктор повернувся до товариства, суперечка росянки Дори з українцями Анатолієм і Германом набрала вже дивного, на перший погляд навіть різкого характеру. Кожному з них, поперше, неждано відкрилася своя правда, така переконлива й фронтальна, подруге, кожен з них давно вже тужив за товариством, і тому клятий супротивник — кожному так подобався. П'яні, ладні були боротися й битися, плакати й цілуватися.

Анатолій, мов кожух, скинув з тіла звичну одутлість, а з лисої голови — «жовту дину». Мов вогні цирку, на весь вечір спалахнули щокі й очі борця Германа. Обом їм подобалося насідання зарозумілої росянки, приємні були їм тиха Люба й чистосерда Галя. В бою Анатолій виривався наперед і зблизька любувався Дориним завзяттям, її розтривоженою красою. Герман мусив часом «поставити жінку на своє місце». В цілому ж він не міг надивитися на її розлютовані

губи, на припливи рожі й блідости на щоки, на її обрубане над карком барвне волосся, на її м'ясисті руки в піврукавчиках, на її золоту блюзу з зеленими смужками понад гострим вирізом на грудях.

Віктор і Льока переглянулися. У присутності Люби Яшко тихо, проте нестерпно авторитетно заявляв про свої, виявляється, гранітні переконання, про свою, Господи, філософію, здається, історії. За ним слідом відповів український київський борець Герман: жінка, мовляв, підбрала й висловила те все, що в наш час уже ніхто з українців не в силах знести. Він не кричав, не бешкетував, але міг, здавалося, прилюдно схопити гадюку під голівку, мовчки задушити гідру. Трохи роздрочена Льокою, кинулася на Дору навіть Галя Кухаренко. Дівчинка, роздратована людською нетямущістю й незгідливістю, рекла істини, хоч ніхто її не слухав.

Люба не цуралася товариства, проте їй досить було одного Яшка.

Люба рясніла від гри нею переломаних світел і тіні. Вона спалахувала до невимовної висоти, проте безшелесно. Від щастя в неї часом сумніли очі.

Віктор і Льока охоче підстьобували то Дору, то Анатолія й Германа: добивалися гостроти висловлювань, ясности позицій та рівноваги сил суперників. Вони часто підтримували несподівані твердження й роздмухували незугарні думки. Самі ті, які Анатолій і Герман гасили найзапопадливіше:

— що в наш час послабли міжлюдські зв'язки й зобов'язання та зник, нікого вже не приваблює, чистий ідеалізм і щира добротність;

— що в наш час до дна виявлено й багаторазово доведено міщанське чи буржуазне нутро обожнюваної народниками людини праці;

— що Росію заїла короста сповидної м'якості, поступливості й простоти її характеру й побуту. Їй би прищепити європейську повагу до особи;

— що Україна вже мертва. До того довів вже давно зубожильний історичний процес, занедбання, перш за все, мови й культури. Україна не має будучини, бо їй бракує культурної верстви народу, осердя нації.

Віктор спостерігав ширяння Дориних думок, звичайно, буденних, але висловлених пристрасно, і прислухався до її цілком мужицької мови. Особливо гідко артикулювала вона російські числівники.

І жаль, і солодко було чути й бачити запопадливу оборону всього рідного земляками.

Надворі було вже темно. Щільником нависла над місцем мряка.

Віктор і Льока розпрощалися з гостями на пішоході перед зеленою брамою готелю. Неприємно враженій Дорі на здивування. Адже вона цілий вечір силкувалася сподобатися Вікторові. Зате Анатолієві й Германові на радість.

Вони підхопили Дору під руки і жінка перелетіла через налігу асфальтом вулицю.

У наступну неділю, через тиждень, гуртожиток знято було на ноги о п'ятій годині ранку. Коли Віктор лупнув очима, біля батькового ліжка вже красувалися зелені плечі й зелений шолом цибатого поліцає. Тато, кострубатий і бородатий, стояв ще без сорочки, в майці, й безуспішно цілився попасти ногами в холоші штанів. Мама намагалася прикрити нічну сорочку спідницею. Вся «Литовська вулиця» повисовувала з-під ліжок скрині й лантухи. Сюсюкевичі, Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна встигли ще винести з кабіни до вбиралень по відру, безсумнівно, вина. Може, вина з цукром.

— Схоже, що нас за компанію розстріляють, — сказав батько й допитливо глянув на сина.

— Схоже, що з великої бурі та буде малий дощ, — відповів Віктор.

Обшук і арешти продовжувалися до сьомої. Безсловесні поліцаї, наче гвардійці почесної варті, вивернули гуртожиток дном догори й забрали п'ятнадцятеро остівців. Тих голів родин, у кого знайдено було запас вина й цукру. В каталажці опинилися Сюсюкевич і Галайда, Василь Кривуля і Герман. Анатолій соромився комерції та ще й по-німецькому навіть не мекав. А Яшко Андрущенко, аристократ і мистець, не міг ні «грабувати награбоване», ні навіть привласнити знайдений на дорозі гривеник. І лише в товаристві, за парадним столом, насолоджувався келихом вина: пив, як і палив, власне, напоказ.

В одну мить гуртожиток висипав на подвір'я й на вулицю. Та ні заарештованих, ні поліції не було вже й близько. Через півгодини пані Сюсюкевич і юрба переляканих родин виштовхали Віктора з дверей п'ятого поверху на сходи. Через годину Віктор уже ввірвався в мешкання директора Гросни.

Герр Зайтц, золоторотий і рожевий, вийшов до нього, спроквола зав'язуючи шовковий халат, чорні карти на синьому тлі, чорна вилога, і спокійно запросив раннього гостя до своєї кімнати. У ліжку у нього лежала, встигнувши на швидку напнути під горло ватяну ковдру, рожеву з волошковим полиском, — Галочка Іконнікова.

До ліхтарів над Литовською вулицею нікому не було діла. Віктор сам погасив їх, як тільки дописав щоденник. Хотілося, щоб голова на ніч прохолола, забула про обшук і арешти, щоб розмаялися жахливі привиди.

Та думка чітко роздвоїлася. Половина виконала наказ і взялася вибірувати уламки під цю пору нікому не потрібних гадок і кусні звичних для Віктора тем. Половина ревно взялася полювати дивовижі, до ранку вивертати пам'ять і розмальовувати яву.

І в найхолодніших рядках щоденника самі собою підбиралися багатозначні натяки на нездійсненні вже наміри. Мов цезура посеред вірша, наскрізь зяяли сумні збіжності, нагадування про трагізм творчості й буття.

Завжди найутішніше — навпіл з недосяжним. Звичайно: вже в задумі — поразка.

Щоб ненароком не згубити виписку з історії німецької музики, власне, щоб її нарешті позбутися, Віктор переписав у щоденник відомості про Бахове «Мистецтво фуги», написане напередодні смерті, а вперше виконане таки в ляйпцігській Томаскірхе... щойно двадцять один рік тому, — інструментування В. Грезера.

Геніяльний твір обірвано на двісті тридцять дев'ятому такті... Філіпп Емануїл, син, помітив ці «контрапункти» таким написом: «Працюючи над цією фугою, після викінчення теми В — А — С — Н композитор помер».

... «В саду на околиці Штутцена — яма, глинише. А двадцять кілометрів звідси — Ляйпціг: Deutsche Bücherei, Thomaskirche, Insel-Verlag, Bauhaus am Augustusplatz... Зовсім неподалік Völkerschlachtdenkmal. Та в моєму житті найбільші бажання здійснюються лише як карикатура, як знущання, як пустопорожня форма чи натяк. Вже на віки вічні обірвано мої філологічні студії, спробами залишилися мої романи й драми. Кого поза Україною принадають мої переклади німецьких, французьких та італійських поетів? А якими маршрутами поїхав я Заходом!»

Пам'ять, клята, вишукувала коли не обірваний смертю твір, то старістю зібганий творчий доробок геніяльних диваків. Поруч згадки про Баха рука викарбувала назву тритомової праці Ромена Ролляна про Бетговена: «Невивершений собор». Зразу ж виринула думка про Генделя як батька бетговенського мистецтва й твердження — знову Роллян! — про «точність музики». А вона ж така, як і точність поезії, як точність мистецького образу взагалі?..

Поборником точности й однозначности прози був Фльобер. Ця боротьба за стиль, вважав таки Р. Роллян, урізала, притьмарила, пригасила філософію, світогляд і взагалі індивідуальність Фльобера. Так само Л. Толстой прив'язав на власну шию клумак толстовства. Звідси, до речі, красне слівце Шарля Моррасса про Толстого як «теоретика дикунства». Щоправда, Чернишевському навіть роздуми молодого Толстого здавалися «умственной шелухой».

Віктор засунув нотатник під серце приготованого вже на роботу піджака, зліз зі свого хмародера й погасив місяці над Литовською вулицею. Але спокій так і не настав до са-

мого ранку. Коли в залі погасло світло, жаль стало, що для рівноваги він не згадав у щоденнику про Стрінбергове захоплення Толстим або про Шіллерову «Оду до радості», цю позичену в народу пісню, цей промінь світла й тепла. Така вдача і пісні, і поета, і композитора: одна з вершин світової культури. Потім до компанії Баха й Бетговена, Шіллера, Фльобера й Ролляна пристав Шопенгауер: нежданим для Віктора, й багатозначним та глибоким, було вчитане ще в Києві свідчення про музичні симпатії похмурого філософа — Моцарт і навіть Россіні!..

Під ковдрою — бо куди ж втекти від кров'ю пройнятого світла?! — розрослося бажання повернутися до щоденника. Віктор навіть злякався, що згодом вже не зможе розшифрувати надто круто замішані думки:

«1. Типове для нашого часу — як сповидно земне. А позачасове — бо вічне? — як сповидно ідеальне.

2. Відповідно до попереднього: змінність і багатозначність сутей — як сповидна природність і норма сущого. А сталість і однозначність — як сповидна статичність, мертвотність і як заперечення в підсвідомості вже визнаного й тронізованого руху».

Пів ночі Віктор дарма намагався зібрати докупи й підсумувати висловлювання Г. фон Гофманстала про час, його непомітний людині плин і його осідання в душі й довкола людини. Час нічого на світі не здібний змінити, час не залишає нічого на світі незмінним. Ціла доповідь марилася Вікторові на цю тему. Тільки: де? В глинищі посеред Саксонії? В університеті над Києвом?!

Пам'ять у цю ніч сповна виявила свій норів, і примхливий, і зрадливий. Про око замовця вона наче силкувалася розшукати вірші поета про час, а насправді вона слово по слову зносила інше гніздо Гофманстала, теж напівзруйноване, забуте:

Ganz vergessener Völker Müdigkeiten
Kann ich nicht abtun von meinen Lidern
Noch weghalten von der erschrockenen Seele
Stummes Niederfallen ferner Sterne...

Останній раз у Полтаві прочитані, у Полтаві й залишені рядки. Чи пам'ять збереже їх докупи?!

Та вони вже унапрямили розростання передранкових химер листопадової ночі. Зрідка думка налягав на неї сон. У мить просвітлення свідомості йому так ясно ставало, що він не хоче й не може трактувати себе поза своїм народом, не хоче й не може ставити себе над будь-ким зі своїх земляків. Хоч як це дивно звучить, а їхня єдність фактично містична, людська й понадлюдська одноразово. Вікторові простіше й легше

бути з своїми рабами, ніж з чужими рабовласниками, з жертвами, ніж з катами чи навіть байдужими, літєплими.

Зразу й дуже чітко виявився похідний характер, другорядність його багатьох, інколи давніх, ідей. Поміж ними — Рах Еуропаєа та інші. Надто мозолили душу образи земляків у нещасті, втома, як сказав поет, забутих народів, одним словом, падіння далеких зірок.

Коли Марфуша Андрущенко й Цапліс-Лук'янова просипалися, коли виходили на працю — нікого з робітників не цікавило. Люди поспішали під яблуні — на куліш: сходилили на дно кам'яної цямрини подвір'я, в туман або під дощ, через високу фіртку в зеленій брамі потрапляли в асфальтовану ущелину вулиці й поодинці, парами та гуртами пленталися, озуті в дерево, на край міста, до борознами накраяного болота в воротях, перед конторою й териконом щирцю, поміж глинищем і червонобоким пакгавзом над залізницею.

Старі Лисенки виходили з дому разом з найпершими. Віктор і Льока, обов'язково з Яшком, — з останніми. Проте вони наздоганяли батьків якщо не в багноці перед будівництвом, то в дверях їдальні, Снідали завжди разом, за одним столом.

Не встигли робітники зідрати захльостаний дощем ґрунт, не встиг Віктор розігрітися, як над край глинища прибігла Галочка. Так рано відгукнувся на телеграми Гогенгайм над Райном. Найперше, розрахунок був безпомилковий, обізначалася перелякана за долю заарештованих Ліда. Слідом за нею телефонував власник фірми Якобі й генеральний директор — Кеніґ.

Поза Вікторів розрахунок вийшло інше: герр Зайтц ночував цю ніч, після бенкету, в начальника станції Штутцен, у конторі з'явився вже після третього виклику Кеніґа й другого Якобі: після обіду.

А Віктор дуже не хотів завдати Зайтцеві неприємности. На меті було інше — тільки підштовхнути, заохотити Золотозуба. Надто вже спокійно сприйняв він арешт остівців. Не могло не виринути підозріння, що він сам доповів поліції про розкрадання майна фірми українськими робітниками.

Зайтц, замість відповіді перечуленому Вікторові, підніс дівчині срібний портсигар і, лоштиво нагнувшись до ліжка, викресав з запальнички дивний вогонь, мосяжевий з голубою шапочкою. Пальці директора засвітилися наскрізь і потепліли, мов стеарин. Тінь жовтим квачиком у білих пелюстках майнула по обличчях коханців.

Вікторова телеграма потрясла Ліду Пащенко. Ранком вона неждано легко додзвонилася до «Гросни» в Штутцені й так кричала, так вимагала подробиць від Галочки й Віктора, що ледве не поглинула товаришів, ледве не зіпсувала телефон. Кожен з заарештованих був їй дорогим: соромно було виділяти з компанії будь-кого. Проте найближчим з них

був їй Анатолій. Страшно було навіть подумати про долю Сюсюкевичів: діждалися дитини!

А Галочку Іконнікову збентежив не обшук у гуртожитку, не арешт остівців. Їй трохи прикро було, трохи й цікаво, трохи смішно: треба було Вікторові застати її в ліжку директора! І «Зайчик» впустив його в кімнату так охоче! — Це в нього вийшло не спроста. В такому вчинку найбільше хвалькуватости підстаркуватого мужчини, хоч не забракло Золотозубу й звичайного хамства, вродженого й нажитого.

Галочці ввижалася розмова з Віктором насамоті, в парку. Вона формулювала — тільки не випускала поза частокіл зубів, поза вали губ! — дуже ваговиті пояснення про своє становище й свої погляди на співжиття дорослих людей, прохання позбутися забобонів і наївних поглядів на гранично прості, в суті справи, речі. У думці Галочка прикинула можливість сміливого контрнаступу й ударну силу свого озброєння. Тут були сльози й поступливість, уміле самовиправдовування й нахабство. Цілком ясною була мета: Вікторів холод, його безсумнівне уникання близькості з нею, кохання... штовхнули її в ліжко плямистого Золотозуба!

Сам Зайтц не палив, але цигарками й вогнем почастивав свою секретарку й гостей. Віктор стояв перед вікном і дивився на глиняну повінь після нічної плови, у яблуневий сад. Раз промайнула свідомістю легка тінь думки про дівчину в ліжку директора: тепер цікаво буде спостерігати її намагання виправдатися, тепер відкладаються твої, голубочко, натяки на любов, майже на шлюб! А схвилювала — замкнутість директора: не було певности, чи він мовчки роздумує над подією в готелі «Золота корона», чи він просто відкладає неприємну новину на пізнішу годину, навіть на інший день.

Так не хотілося нагадувати Золотозубу про небезпеку для фірми і для нього особисто в разі засуду, розправи, страсти остівців. Так не хотілося від Зайтца будь-що вимагати та ще й поклікатися при тому на Якобі, на Кеніґа, на традиційну гуманність «Гросни»!

Віктор обійшов писемний стіл, поставлений перед вікном, розчавив, понівечив цигарку в глибокій попільничці, схожій на блюдце з темнозеленого скла, і впритул підійшов до шовкового халата, до чорних карт, розсипаних на синьому полі.

— Ви добра людина. Ви нікому з остівців не спричинили зла й на копійку... Прошу вас негайно втрутитися в цю неприємну справу! Вирвіть заарештованих з рук катів! Поверніть батьків дітям, чоловіків жінкам! Усі надії на вас одного!..

— Даремні ваші лестощі, даремні ваші надії! Будьте певні, що я вже маю думку про ваших людей, про всіх вас без винятку. Без винятку! За грабіжників, за злодіїв я навіть не подумаю заступатися... Це вже занадто. Це проти моєї

натури, проти моїх моральних засад, пане Вікторе!

Віктор надто добре знав натуру директора. Про його моральні засади...

Довелось мить перечекати: спалах гніву в душі зустрівся з прибоєм, з хвилями сміху. Справа була надто важлива і розум застопорив як кілька проектів різкої відповіді святеннику, так і вал немилосердного знуцання над «міщанином шляхтичем». Не відповідний час був для нагадування, що голодні люди брали, власне, свій цукор, своє вино, що то німці чужу сировину потрактували, як власність. У присутності перекладача з жандармерії не було охоти згадувати, що здогадливіші з німців уже давно унікали непорозумінь з чужинцями й відхрещувалися від награбованого.

Віктор обмежився умовлянням Зайтца, проханням змінити своє надто поспішне рішення. Через годину він розпрощався з замисленою Галочкою і розгніваним, насправді до нестями збентеженим, директором «Гросни». Вже ясно було, що Зайтц вдасться до іншої крайности. Вже не можна й не треба було його змушувати й приспішувати. Галочка безсумнівно теж штовхне Золотозуба в потрібному напрямку. Все це добре. Та поклястися на вміння й на вплив директора Зайтца в Штутцені було ризиковано. Прямо з фірмки перед будинком Галочки й Зайтца, найближчою дорогою, Віктор пішов на Станційний майдан, до телеграфу, й послав на Райн три блискавки: Якобі, Кенігу й — землячка, киянка! — Ліді Пащенко.

У понеділок, не зважаючи на гульно до світанку, Галочка Іконнікова прийняла Лідин телефон. А слідом за ним — і Якобі, і Кеніга.

Зайтц прийшов у контору після обіду. Й розгнівався. Щоправда ненадовго. Чи за те, що Галочка його вчасно не розшукала, чи за те, що Віктор телеграфував у Гогенгайм. Проте директор перегорів за дві хвилини. І Кеніга, і Якобі він запевнив, що справу з арештами вдасться полагодити дуже легко й швидко. Якщо не сьогодні, то завтра робітники будуть звільнені й повернуться до праці. Несподіванки в даному разі виключені. Адже Штутцен це його рідне місто...

Та приємне самопочуття зів'яло враз, пересохло і розвіялося, щезло. Мить тому, в дверях кабінетика, так приємно турбував занадто накрохмалений ковнірець, запах французького одекольону сягав так неймовірно глибоко. В дзеркалі завмерло від захвату чудово впрасоване пальто. Заметушилися назверх байдужі кругляки сріх очей: ім з-під волохатого шалика хотілося викопати краватку василькової барви й розгребти одяг до рожевого скла й бронзових шворінців, до масивних запонок на манжетах сорочки.

Для Зайтца це був справжній провал. Щоб звільнити робітників з-під арешту й ліквідувати цю справу, в Штутцені більше тижня просидів генеральний директор Кеніг і на три дні приїздив до Саксонії, побував і в Берліні, сам Якобі.

Людей звільнили наприкінці другого тижня арешту, в четвер під вечір. Вони ледве дотьопалися з повітової в'язниці до готелю «Золота корона», ледве зібралися на п'ятий поверх.

Коли Лисенки та Яшко Андрущенко повернулися з роботи додому, Василь Кривуля спав уже, Герман, з розбитим і запухлим обличчям, теж лежав, але запримітив Віктора і, мов у щілину, сунув у його долоню кінці своїх пальців. Згодом пані Сюсюкевич, вагітна, жовта, надумала подякувати Вікторові за допомогу — раз з нею і двічі з гуртом жінок ходив він до поліції — та забула про свій намір: стояла, впершись чолом у край ліжка, й глитала сльози. Тільки й змогла промовити, що чоловік забрався на постіль і спить, стогне, що йому напевне повідбивали печінки, тельбухи.

8

Шкульний дощ ліпив два тижні без перестану. В глиниці можна було ставити ятері.

Сивий Вільгельм у зеленому френчі двічі ганяв людей у яму. Обидва рази, мов на сміх, у понеділок уранці. Під обідню пору, майже самочинно, робітники опинялися вже під дахом. Дехто в їдальні, багато хто доривався до винного склепу, цілі гурти трударів прямували до пакгавзу над залізницею.

Віктор до повітряної тривоги вранці писав у їдальні листи, звичайно — Лялі, в Галле, нотував у записнику події довкола арешту остівців і найнесподіваніші слівця, діялоги зі своєю братією, зауваги про свої колишні й теперішні пляни, подумки з різних приводів.

— От так диня! От так гарбуз! От як Анатолій! На дні глинища повідав мені, що *Edelweiß*, *Leontopodium alpinum*, по-українському зветься — білотка!

— Це логіка, виявляється, а не її заперечення: тільки б звільнили бранців, полонених та ще й заарештованих, — і я візьмуся та закінчу Мерікового «Моцарта», відберу, й спробую силу, для перекладу досяжні мені тексти Рільке. Боюся засохнути, радше, розтанути, одним словом, зникнути або стати покидьком. Відчуваю потребу в плаванні: «*Navigare necesse est!*»

— Без свободи політичної, без свободи будь-якої, наче за дужками, ще залишилася мені свобода мислі.

— Хлопці заманили мене в підвал на вино. Приводів вигадали два: 1) зажадали інформації про долю заарештованих, про несподіваний приїзд Кеніґа, про набір теслярів до Гогенгайму; 2) попросили, сміючися, перекласти слово «Шляух» на «людську мову». Не повірили, що російський термін «шлянґ» такий же «чисто німецький».

— Навпіл тріснуло серце:

Мама до того вимиває й висушує взуття, що дерев'яна підощва стає схожою на старі ночви, а брезент на добре вимочену й на сонці висушену ганчірку... Тато щоранку боїться його забруднити, — доки не захрясне в глині, в болоті. А сьогодні, настрашений снами, переляканий новинами з великого й малого фронту, побачив на черевіку масний квач глею і не витримав — та ще не зміг нагнути! — заплакав...

Вікторіві просто ніколи було бабратися й длубатися в ямі. У листопаді вона справді нагадувала терарій, притулок для земноводних. А люди в ній — тереодонти, звірозубі.

Найзвичайнішою з подій було щоденне перелітання через місто англо-американських бомбардувальників. Більше схвилювала друга в житті зустріч з Кенігом і з Якобі. Дуже вразили родину, прибули в один день, чудовий пакунок харчів і, разом з майном фірми, три лантухи картоплі, неждано-негадано прислані Лисенкам їхніми господарями в Грюнберзі, до речі, поляками.

Якобі, негайно після наради з Зайтцем і Кенігом, зажадав побачення з Лисенком.

Галочка знайшла його в пакгавзі, в коридорі на другому поверсі, над сходами. Сидів за столиком чергового, під лампочкою на довжелезному шнурі, й дорізьблював пером сторіночку вбогого нотатника.

— І Якобі прибув? Отже кепські справи... Що ж я можу таким зубрам порадити? Чим же я можу нашим людям допомогти?!

Галочка зразу спалахнула, розсердилася, згодом спостерігала товариша з цікавістю і вже спокійно чекала, доки він мив свої дерев'яні черевіки й руки, доки він роздягся в конторі, повісив пальто й поклав на сітку залізної вішалки свою ватяну кепку.

А розмова в кабінеті директора відразу набрала гострого характеру.

Золотозуб, і посірілий, і прикрашений рожевими плямами, сидів на своєму місці, за столом. Надто збентежений і майже ображений, він ладен був уже плюнути на переговори з поліцією й розпрощатися з фірмою і Штутценом. Поруч нього возсідав генеральний директор, схожий, взагалі кажучи, на випадково підрум'янену, власне, перепечену діжу пухкого тіста. Кеніг точно відчув, і ясно натякнув на це хазяїнові, що звільнення остівців з в'язниці можна добитися. Проте його пантеличила напруга потрібних для цього зусиль, пов'язаних навіть з певним ризиком, як також непомірність ціни: до чого можуть змусити обставини!

Зайтц не хотів бачити Віктора. Генеральний директор неохоче привітався. Лише Якобі зрадив свіжій людині. Встав зі шкіряного крісла перед столом і рішуче пішов молодому чоловікові назустріч. На всю довжину свою розправилася посеред кімнати його кукурудзяна, жовта, вкрита рудим, навпрост червоним волоссям рука. На ній, знайома з Грюнбергу,

обсерваторія до самозаперечення ускладненого годинника й символ напрочуд багатозначного сплетіння людських доль — золота обручка.

Золотавому й червоноволоному надзвичайно пасувало вбрання, — морська хвиля. Так був він одягнутий і тоді, в Грюнберзі. Але за півроку людина помітно прочистила ліс своєї свідомості: порізано зайве гілля, обчухрано зайве листя, впорядковано квітники. В цілому — проявлено характер людини, її духовий ландшафт.

Якобі збагнув становище фірми й становище Німеччини: ладен був обірвати справу з остівцями за будь-яку ціну. Віктора покликав, щоб подякувати за вчасне попередження, за втручання в це насправді складне діло. Зайтц непомірно перебільшив свої впливи в Штутцені.

Обопільну симпатію Віктора й Якобі неждано було зметено зі столу, мов крихти. Добрі наміри були теж роздрібнені. Зустріч, у першу мить привітна, перетворилася в безцільний фактично поєдинок. У змагання вже після рішення вирвати заарештованих з рук поліції.

Дивне непорозуміння блискавично розрослося в суперечку.

Якобі, першим ділом, прокляв той день, коли йому заманулося заснувати філію своєї фірми в Києві, коли він пов'язав своє майбутнє з долею сотень остівців, чужих німецькому поняттю про порядність і мораль робітника. Щойно було узгіднено час побачення в повітовому управлінні поліції чи гестапо. Такий гіркий присмак небезпеки на кінчику язика...

Віктор, вражений у саме серце не так словами німця, як недомовленим, утримався від грубости, проте вкисив супротивника аж занадто боляче:

— За певних умов розрахунок ваш був точний та вдалий. У той час ніхто з ваших земляків не сумнівався також у вашій моральності. Та не ваша провина, що справи пішли найнесподіванишим чином.

Зухвальство остівця засліпило Якобі й Зайтца. Директор Кеніг схопився за груди й горло: задихався від зненависти.

Якобі не назвав остівців ні злодіями, ні негідниками. Проте натякнув на трагікомічність його становища: йому доведеться заперечувати, що знайдений у готелі цукор — цукор, що знайдене під час обшуку вино — вино, йому доведеться просити вибачення тих, хто денно й нічно його... Отже таки грабував.

І мільйонер посміхнувся. Насправді вразило його щойно нахабство Вікторових слів:

— Навіщо вам, герр Якобі, сумувати й вигадувати справді трагікомічні ситуації? Чи не простіше вам згадати, що на все на світі можна дивитися з різних «штандпунктів»?!

— Самому повірити, що то не мене ограбовано?

— Що грабунок вам приснився.

Це вже була межа відвертості. Це вже був кордон для себевию. Так розпикати Якобі було невчасно й небезпечно.

— Речеві докази мені також приснилися? Вікторе...

— З вашою думкою про моїх земляків прошу трохи зачекати. Ось буде судовий вирок... А щодо мене особито, то мушу вас розчарувати: найчесніша людина на світі! Безгрішна!

Усі, вчотирьох, засміялися. Найголосніше — Якобі, радо — Кеніг, перемагаючи гору небажання чи антипатії — Зайтц.

Коли дійшла черга до Вікторових прохань, то перше з них Якобі просто й логічно відхилив, а друге, таким же чином, хочє й у повному обсязі, задовольнив. Звільнити старих Лисенків від гибіння в глинищі й повернути їм харчові картки здалося йому схожим на втручання в справи директора фабрики. Зате Вікторові обіцяно було вагон, якщо назріє потреба в наступному переїзді Лисенків та їхніх земляків на Захід. І хоч фірмові документи.

Спершу Якобі захотілося завдати Вікторові болю. А потім вразила душу весела посмішка молодого чоловіка, — замість зла, замість образи...

Ця відмова засвідчила його, Якобі, ницість і його, Вікторову, правоту, точність його розрахунку, його припущень.

Якобі раптом заманулося допомогти цій бадьорій людині, допомогти в життєвоважливому ділі.

Радості не було ні кінця, ні краю. Їй, виявилось, саме пасувала непогодь. Не заважав також доць в обличчя.

О дев'ятій вечора, у день звільнення заарештованих, у четвер, Віктор і Льока притюпали на станцію: звідти листам куди ближче було до Гогенгайму над Райном і до Галле на Заалі. До Ліди Панченко, до Лялі Сорокіної.

Братам, крім нарочито вигаданого діла, заманулося пережити «залізничний театр»: потяги на Лайпціг і на Дрезден, гурти розгублених і метких пасажирів, пустий буфет і навіть яскраво освітлена камера для схову багажу за дротяним простінком. Додому повернулися під дощем. Та все одно плече линуло до плеча, мов хвиля до берега. Під холодними струмками обіймалися руки Віктора і Льоки.

Чверть години, пишучи листа, Віктор пробув з Лідою у Грюнберзі. Відчутними були погляд і подих дівчини, її рука й чоло. Тепер у шлезькому містечку, відома річ, назавжди отаборилося літо. Там лава під трьома соснами — наче балькон над долиною: зелені й червоні бори колом, суцільний корж вулиць і провулків ріки й чітко розташована околиця за Вислою, шкільне подвір'я й сторч поставле-

ний під ногами готичний собор з дзвіницею, довгов'язий млин над садами, одним боком над каналом, другим над дорогою. Грюнберг, Грюнберг!

Лялі написав кілька рядків. Запросив приїхати. Подорож з Галле через Ляйпціг до Штутцена була для дівчини такою ж небезпечною, як для Віктора в протилежному напрямі. Тим більш, що вона говорила по-німецькому з різким акцентом і навіть просто каліченою мовою. Та мимоволі відчувалося, що заради побачення саме вона мусить і буде ризикувати життям, що вона ладна потрапити в концетрак... Ніби виправданням для Віктора служила тільки одна обставина: Ляля хотіла побачитися з усіма Лисенками. Уся родина мовчки чекала на неї з дня прибуття до Саксонії.

Ні самообвинування та вагання, ні сум до листа не прослизнули. Сонми їх залишилися за порогом листа й пішли блукати попід його вікнами.

Віктор написав полтавчанці однозначно: «Приїжджай!»

«Лялюк! Прошу глянути, як Віктор витанцьовує від щастя і як він задрав носа в надхмар'я: над нами зібралася чорна хмара... та обійшлося без дощу, кривавого. Всі люди щойно повернулися додому. Дехто з них схожий на пожарські котлети.

А я закінчив мою правничу практику, виходжу на пенсію й виїжджаю на Рів'єру.

До речі, найгіршої думки залишився я про власну натуру, про самого себе. Як перший морозець-покрівець, стільки в мені міці, снаги! Мої люди нічого собі, а я сьогодні повернувся дослівно з того світу. Та найгірше, що я не враховую чужого досвіду. Я тільки й можу — прорости, щонайбільше — впорядкувати свої листочки, пригладити своє пір'я. Розумні люди завжди пам'ятали заповіді попередніх поколінь і враховували досвід сусідів. Мене ж тільки й вабить самовияв. Я сам собі вчитель!

Так от, фройляйн з Галле на Заалі — чи з Заале на Галле?! — приїдь і глянь на сію дивовижу та її рідню. Відкриваю семафор!

Твій

Віктор фон Морітцбург-Гібіхенштайн.*

П. С.

— Ляльок, напиши вчасно й точно. Приїхати треба зараз, доки ще не зів'яла первозданна свіжість пакунка з Грюнбергу. Мама хоче „дитину” нагодувати».

По дорозі з станції додому, в ресторани готелю, Карла вручила Вікторові листа з Галле. Страшенно налякана подіями довкола Лисенків, Ляля вирішила прорватися на Штутцен у найближчу суботу. А повернеться вона назад, якщо все це не спричинить нікому турбот, у неділю перед вечором.

* Морітцбург і Гібіхенштайн — руїни замків у Галле ан дер Заале. Авт.

Ні, це значить, що в Галле прибуде вона пізно вночі.

Карла, чорноокий янгол, підтвердила ще раз, що кімната для землячки Лисенків знайдеться завжди, вдень і вночі. Будь-коли.

9

Географія Лялиних дивацтв! Але в пригодах своїх дівчина не вбачала нічого образливого: гострота й оригінальність її розуму найрельєфніше відтінювалася на тлі нерозважності й розкиданості, забудькуватості й химерності. Ляля сама мусила часом охмолостатися й трохи обмізкувати своє власне комедіянство. Часом мусила призбирати запас показної сміливості.

На свій лад дівчина навіть уникала прикростей. Так, з Полтави до Москви й назад вона чотири роки їздила разом з шкільними товаришами, з Любою Левінсон та Елькою.

Боже, як Ляля, остівка, вжилася з закордоном, з Німеччиною?!

Вона і вдома, тонко сприймаючи течію подій, завжди норувила вирватися з наїждженої дороги на небезпечне узбіччя...

П'ятницю напередодні Лялиного приїзду Лисенки сповна протремтіли під монастирською стіною, над гливким полем попід косами туману та дощу.

— Бомбардувальники силувалися виконати подвійне завдання: зранку налетіли двічі, в обідню пору також двічі.

Віктор ув'язав у роздуми про Лялю, хоч і спиньчався цьому нахилу цілий день. Безнастанно перевіряв себе й безнастанно сумнівався, чи він не снить, чи йому не примарилася полтавська сусідка. Коли ж допускав здійсненність зустрічі — боявся за обох. За Лялю особливо: її душу пошматовано ще в дитинстві, її навпіл порвали контрастні зваби, її мрії й пляни списком, висміяло життя.

Розтираючи батькові пальці, рожевосині, до того покляклі, Віктор тихенько розповідав історію повісти Тургенєва «Кляра Милич», власне, життя забутої вже тепер співачки Євлалії Кадміної. Увечорі, цокаючи зубами, під жовтим муром, тато допитувався про нитки приятні Савіної з Тургенєвим. Це все ще таке близьке: з Тургенєвим знайома була Вікторова вчителька Наталія Олександрівна, з Савіною, нашою землячкою, — батько!..

Не час це був, звичайно, для милування письменством і мистецтвом, однаке до розмови Віктора з батьком усе пильніше прислухалися і Льока, і мати, і Яшко Андрущенко. Вже смеркало, коли до Лисенків підійшов борець Герман. На ньому стара шкурятянка, захисного кольору галіфе під зовняні

шкарпетки. А верх рижої чуприни заховано під синю пілотку. По дорозі на вечерю до товариства пристали ще оклецькуватий шофер Василь Кривуля, одягнутий не в чорну шинелю і будьонівку, а у вистьобану ватянку, надто куцу, проте з теплим каптуром на червоній підкладці, та лисоголовий і широкоплечий інженер Анатолій. Останній — у блаженському пальтечку з білим гривником дірки замість нижнього гудзика, в європейському капелюсі.

Розмова про велику дружбу й любов не пригасла і в сутінку за столом, як і його побратими, негембльованим, чистим та білим. На жарт і на карикатуру скидався суботній ранок у готелі «Золота корона». Мати, щоправда, залишилася вдома привітати гостю. Тато ж пішов з першою партією робітників загорювати на життя, Льока з Яшком — за ним слідом. Хоч насправді діло було, звичайно, не в заробітку, а в дивній підсвідомості, в людській натурі. У ній, як на грядці, проросла недоречна запопадливість, варта крапцю застосування жадоба порядку, звичка дотримуватися навіть вимушеної домовленості, нехитра прямолінійність і просто підпорядкування звичці заради душевного спокою.

І все це стосувалося батька й брата в однаковій мірі. Тільки в Льоки був додатковий привід для праці в таку суботу: Лисенки, мов дитину, не спускали хворого тата з око.

Ніч проспав Віктор з глибоким задоволенням. Зате чудернацьким сном розцвів у гуртожитку ранок: тонюсінкими кружальцями, як цитрина на тарілочки, накраяне сонце, в сутінку залі трохи світилися, місцями також яріли, завіски ковдряних кабін, вікна спрямовували затоки й канали світла на стелю гайдарні.

У місті, як виявилося, всі пішоходи й брук були залиті дзеркалом. І по них хутко проносилися снігові кіски-ліліпуди, далекі родичі нашої хуги.

Проте найхімернішим з почувань цього ранку було те, що примушувало Віктора вдавати перед мамою, наче через годину або дві до «Золотої Корони» справді завітає пільтавська горопаха Ляля Сорокіна.

Дійсність стала дійсністю щойно о дев'ятій ранку: потяг з Лайпцігу нашвидку перепородив небо, висадив десяток пасажирів у Штутгені на другу плятформу й rado та бадьоро подався на Дрезден. У цю мить Вікторові несподівано прояснилося, як дуже повірив він мариву, як мрія про неможливу фактично зустріч з Лялею заколисала його чуйність і гарячим небом стала над душею.

Додому Віктор повернувся пригноблений. Думка звивалася, що треба пригатити річку надто бурхливих почувань, піти до праці. Мати порадила скористатися з нагоди для відпочинку. І цілком щиро запевняла, що з Лялею нічого, крім комічного випадку, не сталося, що Ляля виконає свій намір — приїде ще сьогодні чи може вночі, завтра. Мама отже не передчувала бурі. Навіть не втрималася й щиро до-

дала: «На цей раз зустріч відбудеться й принесе тобі надзвичайно корисне розчарування...»

Віктор і сам наполовину вірив, що гостя просто запізнюється. Раз майнуло підозріння, що вона проїхала станцію Штутцен, що гіркі його переживання буде обірвано реготом, що дівчина в дорозі й теж тліє душею. Одначе не було певности: клята уява так і малювала. Та все кармін навпіл з вугіллям: то Лялині пальці й чоло поза незрушними ґратами в'язниці або дротяна брама й вежі концентраку, то розтрощений вагон догоряє над залізничним полотном, трупи довкола й калюжки та струмки людської крові.

Віктор здивувався й обурився, проте одяг пальто з вічно настовбурченим ковніром-сірком, схопив з ліжка ватяну кепку й збіг з п'ятого поверху в кам'яний колодязь. Душеву течію, цілком ясно відчуту, навіть непоборну, так і норовило приписати магнетизмові залізничної станції та ще певній спрямованості прилеглих вулиць.

Довелось посміхнутися: такої сили може бути навіяння! Цілком ймовірна сцена примарилася... Тим часом податливі двері відчинилися на всю широчінь. Як і півтори години тому, пустували дві лави під довгою стіною й одна біля каси, над парою чогирикутних арок, над проходом до потягів, стирчав дивний годинник: просто на стіні колом стали римські цифри, в центрі — ковані стрілки.

Але ноги самовільно почимчикували вглиб станції. Очі, не тільки для форми, не без надії, зиркнули на плятформи, зібралися шукати... У віднозі коридору, неподалік дверей до пустопорожнього ресторану, на лаві сиділа Ляля. Зігнута в три погібелі, підборіддя й щоки в долонях рук.

Вікторів перший крок — і темнопіщаний, бурий з червоними волосинками, бобрик зіп'явся на ноги, посміхнулася біло-сіра вата, місцями намочена в синій, місцями в зеленій розчин. Приснув вогнем і на мить сховався за сльозу зеленець норовистих звичайно та чіпких очей. На мить рижоволоса й лобата голова дівчини поринула під верблюда, в ковнір.

— Тьотя Ляля знову вступнула номер! Дівчина замріялася, задумалася. Гулькнула, як Штутцен промайнув на Ляйпціг... Невже ти не здогадався?! Дивна, дивна глупота, голубчику, дивна, голубчику, сліпота й глухота! Чи не ясно, що гостя проминула станцію й повернеться з зустрічним потягом! Я все маю тебе за розумного хлопця, а ти повнометражний йолоп!

— Я не з тих йолопів, що чекають до зустрічного потяга, а з тих йолопів, котрі тьопаються на станцію вдруге й утретє, Ляльок!

— За таку нездогадливість треба з десять разів бігати...

— Якби знаття, що ти не подалася на Дрезден, що Венецію на Ельбі, полюбуватися Цвінгером!

— Хай вона тобі сказиться, Венеція! Щоб вони тобі виторіли, Цвінгери!

Та сміх дівчини ущух. Швидко пересохла й зникла здібність до метикування. Вже здалеку, через передпокій, дівчина, і гінка, і плечиста, проте до краю виснажена працею, голодом і сухотами, зміряла поглядом статуру з дитячих, власне, юнацьких літ: пальто й картата кепка спотворили його образ, наче — приховали, замаскували. Тоді Ляля зблизька заглянула в білий змилочок його обличчя, в єдині на цілому світі очі, до такої міри сповнені ніжних барв і настрою, до такої міри іскристих.

Щоб не впасти, Ляля втокмилася чолом у Вікторові груди. Вмочаючи пальці в розтоки сліз, тряслася від плачу. Ляля не боронилася від Вікторових рук, хоч вони поводитися з її головою і її волоссям, як з кавуном і огудиною. Не прислухалася вона до Вікторових слів.

— Поплач, поплач! Зате прощатимосся весело . . . Ач, сто фунтів упертости, сто фунтів норову, — приказував він, обмацуючи голову дівчини, обстукуючи її масивне й трохи рога-те чоло.

Але треба було поспішати додому. На г'ятій поверх готелю «Золота корона» Віктор і гостя видряпалися під час повітряної тривоги. Їм назустріч пробігло зо два десятки людей. Наче передчуваючи нещастя, сьогодні зійшла в підвал з Нелею Цапліс навіть мадам Сюсюкевич.

Але все обійшлося гаразд.

Мама невимовно зраділа, що Ляля благополучно прорвалася крізь пасма бомбардувань, що здійснилася зустріч друзів, що діти встигли проскочити зі станції до готелю. Але вона також і злякалася, ладна була від гості заховатися. Від одутлого, навпрост, запухлого й перенапруженого обличчя, що цівки впритул наведеної рушниць, погляду здичавілих і сповнених зненависти сіро-зелених очей.

В усьому, зокрема це з Полтави ще, знайома дівчина, сусідка, землячка. Та в цілому була це інша людина. До такої міри накупів у ній життєвий досвід. Такими дикими були її, по-батькові росіянки, по-матері українки, життєві за-ключення й бажання.

А мама завжди Лялю недолюблювала. Що за гідка зовнішність! Азіятка! На друг поламаний характер. То просто птичий розмисел, легковажність, то, дійсно, навіжений розум і навіть підступність. Нарешті — спадкові сухоти. В додаток до всього, лише Віктор цього не помічав чи заперечував нарочито, Ляля кохала його, надіялася, розраховувала.

Слава Богу, за даних умов ці мамині страхи були зайвими, цілком несумісними з життєвою дійсністю.

Ляля в маминій приязні зразу відчула співчуття до напівживої людини, проте засумнівалася й не настовбурчилась. Може, це було її власне безсилля: мадам Лисенко й сама стала гідною жалю, погрубіла й ослабла. Облізла, мов ящірка.

А от межа Лялиної чуйности. Зловтіху русявої пані Сюсюкевич, її насміх над Вікторовою сліпотою і над Лялиною потворністю, вона сприйняла за землячку привітність, за людське тепло!

Після відбою Ляля зажадала негайно піти на «Гросну» й глянути на Лисенка-батька й на Льюку.

На будівництво найкраще було пройти від червонощого пакгавзу, від залізниці. Та Ляля не злякалася глиняного коржа посеред садка, перед конторою й обабіч давно вже знесеної брами. Дівчині потрібно було тільки дві хвилини, щоб розпростатися посеред роздобрілого на сонці глиняника з дошкою в обіймах. Молодчина повірила, що їй вдасться прокласти новий шлях: тримаючись за дошки паркана, вона впевнено пішла по вершках травнистих горбочків у саму пащу глинища. Таким чином сподівалася вибратися з неї, уже з надвірнього боку, як яблуневий суходіл.

Зненацька день уподібився до ріки й розлився в непередбаченому напрямку.

Віктор, у багні по коліна, і Ляля, у глині по вуха, від п'ят по чорний берет, на дві години з гаком опинилися в гостях у Галочки Іконнікової. Спершу в конторі, згодом у мешканні, що насупроти майбутньої фабрики.

Дурна пригода, далєбі, не похитнула доброго настрою. Він, гіркий, мов шибиничний гумор, навіть повеселішав, навіть розрісся, розпросторився. Сміх і глузування, без навмишности, без силування, пішли повинню реготу й напівцирого самоприниження.

Галочка вдавала, що їй дуже сподобалася полтавська хвойда.

Хоч і насправді її радували... Лялина потворність, Лялина беззахисність, навіть Лялина хвороба. Інакше, проте дуже припало Галочці до смаку хистке Лялине «русотяпство», як виявилось, навіть радянофільство.

Галочка, в цілому, справді зраділа нагоді й дійсно уважно звірила безліч Лялиних почувань і поглядів на низку дрібних і найважливіших справ з почуттями й поглядами, якщо це було насправді можливе, — Віктора.

Галочка «іржала» в унісон з гостями і ладна була зо сміху впасти на килим і луснути. Проте вона на сто відсотків користувалася з дозволу, з запрошення, і руба ставила новоявленій приятельці аж занадто вже особисті й занадто вже відверто політичні запитання.

А Лялі, звичайно, море по коліна.

Руки Галочки то з великою умілістю, з несамовитою силою змивали з вбрання гостей будівничче лайно й впевнено прасували Лялине пальто й холоші Вікторових штанів, то з неперевершеною манірністю готували бутербрати, на овальний столик під хвостатою, і такою тяжезною, скатертю подавали вази печива, розливали каву по мініатюрних чашечках і лікер по келишках.

Розмова в мешканні Галочки Іконнікової до самого кінця пообідньої тривоги. Кілька разів вона серйозна, аж бовваніла, і кілька разів укривалася смішинками.

Ляля намагалася якнай докладніше з'ясувати історію свого виїзду на працю до Німеччини. Їй набридло життя в країні рабів, де приголомшені чи від народження бездумні, безголові люди тільки дивляться на світ Божий, але не бачать нічого і нічого не жадають, ні на що не сподіваються. В той же час на світі процвітає казковий суходіл Європа. Осердя його — Німеччина...

Ляля поспішила познайомитися з надкультурною, з надлюдиною. Саме там хотілося їй зміряти свій власний зріст і виявити справжню вартість свого власного нутра, своєї душі. Розумішати Ляля почала в Полтаві, в таборі для остівців. Ще до прощання з Віктором. Карою за легковажність, за впертість здалася їй дорога до Німеччини. Школою життєвої мудрости, справжнім університетом стали їй остівські табори, незчисленні зустрічі з українськими людьми в неволі.

Та від прощання з ілюзією ще далеко-далеко до щастя.

Тепер Ляля не може чути словосполучення «європейська культура». Ввижається дріт і вежі концентраційних таборів, ввижаються обличчя земляків на збірній фотографії: мільйони живих, це значить мертвих, голів... Лишень приглянься...

Тепер Ляля не могла спинити й не спиняла навіть злорадство у грудях. Не могла погасити й не гасила навіть голос Олександра Блока в пам'яті:

И желтым детям на забаву
Дадут клочки твоих знамен.

Ляля часом перевіряла, чи Віктор їй не приснився, не примарився. Дівчина, сміючися, звиваючися довкола товариша, хапала його за чуприну і, звертаючись до Галочки, доводила, що чоловічий рід, на ділі, нікчемний, пса вартий, що овочі родять лише пальми жіночого роду. Свою тезу, на радість і Галочці, і Вікторові, вона ілюструвала незчисленими історіями з життя остівських таборів. Говорила залопадливо, захилялася. Творила гострокутні новелі.

З Лялиного серця, з Лялиних пальців то прискала в небо, то спроквола капала на землю кров.

З-над краю глинища Ляля відразу розпізнала Лисенка-батька, його захищене лантухом чорне пальто з каракулем ковніра, його каракулеву шапку. А Льоку не розпізнав навіть досвідчений погляд брата. Льока сам виринув з людської гущі довкола вагонетки, коли Віктор і Ляля зійшли до земляків на дно ями.

Мить схоже було, що дівчина розридається перед Льокою, впаде на коліна перед Лисенком-батьком. Та раптом почуття вселенського братерства обхопило її вогнем. Тепер

вона зраділа цій мізерії. Не до сліз було вже їй. Пелюстки полум'я сгягали тим вище, чим потворнішою зблизька ставала дійсність. Клубилися напівзформовані плянети нових світоглядів перед очима. Любов до ближнього випікала останні сліди Антихриста на Землі.

Палахтіння дня перевтомило як гостю, так і господарів. Зате ввечорі ніхто вже не розкривав непомірно глибоких прірв на душі, ніхто не виявляв і почувань занадто широкого розмаху.

За обідом у Лялиній кімнаті на четвертому поверсі було перераховано всі події й переживання останніх трьох років, згадано було безліч людей, але все це без надриву, без дошкульних дрібниць. Усе було в рамочках, одним словом.

Щіпка паради ввечорі, костюми й білі сорочки та краватки, наблищені черевики на чоловіках, костюм і волошками вишита блюза матері, ошчасливила Лялю й Лисенків. А крім того, дівчина вперше за німецькі роки була на одну ніч господинею кімнати. За її столом довгожданий обід з Лисенками так непомітно перетворився на вечерю й зовсім пізній чай. Під час нічної тривоги в Лялиній кімнаті досоччу сновигала то просто тиха, то сумна, то весела розмова.

Всі уникали тільки згадки про завтрішню розлуку, уникали також згадок про свої «портрети». Полтавське вбрання висіло на батьку, мов на вішаку. Не висохли, не піддалися змалінню лише його каштанові очі. А вуса й борода наче з нагоди користали, до такої міри розросталися. Мати, ще кремезна жінка, постаріла на двадцять років і, щоправда, напрочуд гарно, посивіла. Споконвіку стримана й обережна, вона вперше сьогодні так охоче впливала на поверхню розмови, так охоче слухала й висловлювалася.

Льоку тепер пам'ятатиме Ляля... в ямі: в осінньому пальті на ватянику, в дерев'яних черевиках кинувся він до дівчини, витираючи об лантух зацьвожкану глиною руку, заюшений, у поту, зворушений.

На процання, перед відбоем, серед ночі, мама побажала Лялі ще добре перепочити. Віктор і Льока, навантажені брудним посудом, придурялися й кпили над собою й весвіттом. А тато, на порозі кімнати, полоскотав, мов котику, Лялину шию вже погрубілими в ямі пальцями, нігтками.

Ляля проснулася щаслива. Нашвидку оглянула затемнену комірчину й закинула руку під голову. Їй бракувало манюсінської спонуки, ледь помітного поштовху волі, щоб розходитися з плачем або з реготом. Як часто в дитинстві, розгулялася уява, чітко вабила гра. Хотілося трохи поманіжитися, попустувати, покрякати несусвітні дурниці.

Та знічев'я сіяння кришталевих люстр цезло. Швидко відстоявся й потонув на звичне місце з дитинства приставлений райок. Залишився душу освітити й обігріти завсідній каганець. Цілком досить було підійти до затемненого зеленим папером і запнутого марлею віконця над цегляним лантухом готельного подвір'я або придивитися до березових стовбурців, на синенькому тлі шпалер. Зате напрочуд свіжими були тут дубові меблі. А мальовані полотнища портєри й фіранок, мимоволі марилося, ввібрали в себе скандинавські й українські мотиви. Уява радо відступала Швеції також жовтий столик на розчепіrenих ногах і обидва крісла садового типу біля нього. Зате почварами були густо помальовані, зацьвожкані білилом, допотопне англійське ліжко й два вигинисті крісла з височезними бильцями, — на варті біля дверей і перед умивальницею.

Уночі примарилася Полтава. На замкнутих повіках, мов на жовтогарячих, на рожевих екранах, швидко промайнув ріг Садової вулиці й провулок до стрімкого водоспаду тинів і садів у долину, телеграфний стовп у бур'яні й наглухо замкнуті брами й фіртки парканів, а потім кадри пішли поволеньки. Перед будинком улітку безперервно цвів квітник. За трояндами й домом, за мурами бузку та ямину розкошував оточений каштанами травник: дзвіночки, батіжки, вежі до колін і пилочки жмутками, пухові кульки. Згадалися навіть смугасті шезлонги під горіщиною у центрі...

Так безпотрібно залишена в Полтаві кімната демонструвалася вічність! З трухлої й кривонової веранди Ляля довго прикладала чоло до шибок свого вікна. Довго простояла в сутінку передпокою перед білим виломом у книжковій стіні, перед присадкуватими дверима з тьмяного еребу до осяйного райка.

Приснилася безліч дрібничок на ногатому столику перед вікном, барвні ромби килима над ліжком, райдуги книжкових обгорток на полиці біля кахельної груби й у парадній шафі насупроти дверей.

Ляля, дивним робом, надовго й упень забувала тільки своїх виховательок, своїх бабунь, свою родину. Що за відштовхування це було? Від надто подібних чи від надто чужих і осоружних? Був це вияв байдужости, невдячності, ворожнечі? Чи це було уникання нестерпних почувань, нестерпного болю? Отже: інстинкт це самозбереження чи просто людська бездушність, звичайна жорстокість?!

Вдень полтавські примари розжарювали більше розум, ніж душу. А зві сні Ляля раділа й намірювалася ранком приволокти Віктора до себе й посадити на ліжко під самісіньку стіну, як це звичайно робилося в них у Полтаві, примусити його розібратися в її складних переживаннях і дещо недоварених думках. Вдома подібні сцени завжди кінчалися сваркою: дівчина пурхала по кімнаті й у передпокої, зносила в постіль стільки книг, що гість поринав у них з вухами, зачи-

тувався й забував про господиню, не слухав її цвірінкання.

На п'ятий поверх Ляля піднялася вчасно: на сніданок. Її настрої був такий м'який і податливий, що з нього можна було ліпити коники. Віктор, теж просвітлений до дна душі, запропонував ще до тривоги поблукати містом, пройтися понад парком.

Розмова почалася з Полтави. Згадано було залишених там рідних. Та насправді обом їм кортіло до межі досяжного розгорнути самоаналізу. Так непереможно вабило самовивертання душі. На кінчику язика, мов над прірвою, безнастанно юрмилися гіркі слова про людську недосконалість, власну в найпершу чергу, про сліпоту-глухоту й упередженість найчужініших сердець і геніяльних розумів.

— Справді, Гете і його сучасники...

Подумавши, Віктор обмежився одним прикладом: Гете не відгукнувся ні на листи, ні на послані йому автором твори фон Плятена... В свою чергу, Вільгельм Гумбольдт, у листі до Готліба Велькера, признався, що новий роман Гете — «Die Wahlverwandschaften»! — хоч і цікавий у цілому, дякуючи, головне, влучному зображенню природи, є твором надто сухим, тенденційним і ледве не аморальним!

— Ляльок, уяви собі: Георга Брандеса, світової слави критика й приятеля, розчарував роман Якобсена «Нільс Люне»! І так на всіх щаблях життя. І так до безконечности.

— Ще й далі, за безконечність! — і Ляля задихана від захоплення, засміялася й перегородила Віктору дорогу. — Викликаю на двобій! Вивернемо дерева й алеї, закотімо лист'яний килим на ліс, під небеса!..

Уперше, з братом і Яшком, Віктор побував у центрі міста, переплив лісопарк від кам'яного прямокутника вулиць і Ляйпцігського шляху на насипі, до ріки Мульди, засидівся неподалік білої альтанки на горі з бронзи, міді й багрецю у день приїзду до Штутцена. Вдруге, наступного дня, з Галочкою Іконніковою. Потому стежки його розтоком пішли в інший бік міста: або в околишні сади над дрезденською залізницею й у здичавіле під зиму поле за монастирем, або на почествертовану та так, почастинно, й обцяцьковану площу довкола нового бургомістрату.

Почуття невпинно членувалося: тут Віктор був хазяїном і гостем одноразово. Час устиг призвичаїти його вважати Штутцен за дім і з цією метою вгамував надмірну строкатість барв і построту форм зовсім чужого міста. Проте сьогодні вся новизна довкілля ожила й заворушилася: очі не встигали розкльовувати безліч дивовижних відкрить. Увага натрапляла на досі небачені дрібниці й пішла наче поміж знайомими вже рядами вражень. Помітною стала метатега думок. Нагадала про себе справа з часом: берегти кожну його краплю чи весело розпивати пригорщами?

Лісопарк найшов на душу одноразово і хмарою, і тінню: крижане царство в піднебесі створила рясна ожеледь алеї

і борів; на землі злежані й промерзлі барви осені деінде притрушено сніжком або залито олив'яною голомороззю.

Говорити можна було доскочу. Та самопочуття в обох було «мільйонерське»: багатирі!

Несподівано Віктор обчепирив Лялю руками, не дозволив їй податися мерзляком через парк і ліс до Мульди. П'ять хвилин запалу, спротиву, і друзі, все вище здіймаючись над долиною, мирно та ладно пішли насипом, шляхом на Ляйпціг. П'ять хвилин — і місто, ліворуч, і гаї, парк, ліси, праворуч, стали саксонськими гобленами непомірного спокою.

Єдине й споконвічне завдання друзів — по змозі чітко, в разі потреби й образно, повідати про найглибинніші порухи й стани душі. Спершу про найвразливіші, найболючіші, потому — найближчі, нарешті, якщо вистачить уваги й сили, — у хронологічному порядку. Не обов'язково, звичайно, порядку. Радше — чергуванні.

І Віктора, і Лялю однаково дивувала метаморфоза людського життя. Що оригінальніше й щиріше виявляла себе молодь, то, по суті, точнішою була це копія переживань попередніх генерацій!

Обох їх лякала однозначність, спорідненість людських душ. Найперше, вони спостерігали природність власного визрівання, його одноманітність, повтор, тавтологію власного пристосування до поглядів і намірів будня й злободенности. Дорога це від романтичного самозаперечення, від самозасудження до примирення зі своїм безталанням, зі своєю мізерністю, з собою, до самоствердження будь-якою ціною.

Чи на визнанні або запереченні суспільного розуму і ваги людських мас обов'язково базується юнацьке незадоволення собою? Чи з презирства до людей так розростається зайнятість собою? І який врожай дає людині й суспільству звичайний егоїзм і кумедний егоцентризм?! Справді, де схрепуються й коли поляризуються інтереси особи й маси, нації, людства? Де тут центр? Що таке відцентровий рух? А доцентровий порив?! Кожне з цих устремлінь спроможне наснажити людську творчість?!

Віктор щиро намагався більше слухати, ніж говорити, проте встиг доповісти приятельці про свій «жорстокий егоцентризм», до речі, підбитий не зарозумілістю, а сумнівом у своїх поступуваннях і в доцільності своїх літературних намірів. І, звичайно, розносився зі своєю любов'ю й зі своєю зневажистю до земляків. Ця любов і ця зневажисть радували й турбували його в однаковій мірі. Ця роздвоеність почувань здавалася йому не простою, а золотою. Вона марилася йому провісницею творчости.

Не дійшло в них до обміну думками про ремство на всіх поверхах великих і дрібних націй і держав, про світову епідемію народодійства. Ляля хапалася за кожне слово. За два ладна була зчинити з другом бійку. Досвід трьох останніх

років дівчина взялася обтрушувати, мов грушу, мов яблуню, мов сад.

З усього пережитого найнеймовірнішим вважала своє чіплення за життя, шолудиве й сухотне. Люди її цуралися й ледве приховували думку про можливість зараження й свою гидливість, підбиту часто дешевою жорстокістю, інколи дуже благодійним співчуттям. Зате Ляля раз, удруге й утретє швидко перемогла намір покінчити життя самогубством і навчилася вишукувати природні й штучні привиди для підбадьорення до тла виснаженого тіла й занепокоєного духу.

Навіки запам'ятається їй той звичайний день, навіть мить, коли вона вперше подумала, що тепер не можна здаватися, бо треба дожити до кінця війни й почути новину про каюк німецького «райху». А через півроку прибула до неї в табір Вікторова картка з Грюнбергу. На світанку Ляля знайшла її на нічному столику, після роботи.

Перед дзеркалом Ляля займалася дільбою рис свого власного образу на знайомі й новонабуті. Децю зляглася, проте не втратила форми її зачіска. Поголодніли й наїжилися її зеленчаки-очі, хоч впізнати їх було легко. Та ось щоки, обличчя! Воно стало чужим уцілому. Не дарма воно так довго жовкло й зеленіло, ще довше — біліло й синіло, нарешті — надулося, запухло. Страшно було, що груди ввігнулися, що спина вигнулася, — колесом, колесом. Проте найдужче боліло в дівчини серце, як вона розглядала свою шию: ніздрювата шкіра висіла на хребці, мов на кілку.

Самореставрація діло, звичайно, страшне, проте не без ниточки живого зацікавлення й навіть своєрідного задоволення. А от фантазії про свій «портрет» у зовсім близькому майбутньому це мука суцільна й безпросвітна.

Власне, Ляля з такого от віку вже не любила своєї зовнішності. На цьому ґрунті й виросла її дивна соромливість, — навпіл з чудернацькою навіженістю чи нахабством. Ляля-підросток зневажала вже себе як особу, проте не зносила критичних завваг ні своїх бабусь або товаришок, ні знайомих або сусідів. Невжитий характер!

Бездонні прірви обступили життєвий шлях дівчини в день її народження. З дитинства марилися Лялі безодні, вчувалися нуртування, плескіт химерних язиків мертвого моря. Його вода це їдка кислота. Його хвиля — стоплене каміння.

Віктор, за кордоном уперше, заглянув у Лялину душу.

Дівчина, звичайно, нічого не приховувала. Навпаки, випинала й наголошувала свої гріхи й вади.

Лялю здавна навідувала думка про вроджену небуденність її, дівчини, реакцій на довкілля, про її зацікавленість дослівно цілим світом, про корисність, навіть важливість існування такої от персони. Одним словом, Ляля Сорокіна з Полтави, її душевна неврівноваженість, її фізична потворність, її плямистий розум, як доречна й зваблива цятка на тілі людства!

На цей раз, в остівському таборі, ця ідея з'явилася не нароком, але залишилася з дівчиною назавжди.

Віктор і Ляля з-під брами й собі заглянули в ресторан, щоб наздогнати Льюку з його приятелькою Карлою. На порозі їх зустрів бій годинників: друга!

Друзі закусили уста й переглянулися. Значить, літаки над ними зглянулися, час був саме для відбою, але до Лялиного від'їзду залишилося рівно півтори години... На четвертому поверсі давно вже прохолов родинний обід. Звісно, що думали Лисенки, чекаючи на гультяїв. Льюка збіг на розшуки вниз і зустрів серед подвір'я Карлу.

Червона шафа з римськими цифрами на мідному пліччі, з бронзовим маятником під скляними дверцятами, і шварцвальдська зозуля над прилавком і рядами винних пляшок обіцяли друзям ще півтори години часу. Та він сповна пішов на Лялин двобій з Дорою Черепніною у коридорі на п'ятому поверсі «Золотої корони».

Утрюх зайшли в Лялину кімнату. Дівчина підійшла до столу й перелякалася: приготовані на обід страви забили їй памороки. Віктор розстібнув обтіпаний, місцями наскрізь протертий пояс і саме пальто зняв з плечей і повісив у фанерну шафу, а Ляля дійсно заплющила очі й чимдуж стиснула скроні долонями рук. Потім, не витримавши спокуси, взяла з тарілки найскромніше кружальце шлезької шинки й тикнула по шматочку його собі й товаришам у рот. Льюка додав кожному з присутніх по куснику сала на окрушці.

Ляля, як і хотіла, випередила і Віктора, і Льюку: поспішала з виправдуванням перед старими Лисенками. Так хотілося довести їм, що це вона зіпсувала родинний обід, що це вона дослівно заговорила Віктора.

Та на сходях і в коридорі довкола мідно- й червоно-волосої, випеченої й угодованої жінки юрбилися три-чотири тузені людей, майже поспіль чоловіків. Жінки зойно підходили і застрягали у дверях гуртожитка.

Слідом за Лялею в коридор пробіглися, й замовкли під стіною, Льюка і Віктор. До народу говорила, була в німецькому однострої, Дора Семенівна Черепніна: закликала, одним словом, іти на хрест, спільним фронтом, без огляду на різні національності громадян великої євразійської держави, стати до бою й звільнити Росію від більшовиків. Її слова, її гасла не вміщалися в надто вузькому й захаращеному приміщенні, — хмарками залітали в сутінок житлової залі й у кам'яну прірву сходів.

На кожні два-три речення припадала згадка про генерала Андрія Андрійовича Власова. Згадано було також Північно-західний фронт, і Волхов, Еспанську залю в Градчаніх і Прагу.

Щокатий чоловік, одягнений у блаженське пальтєчко, фіолетова чи рожева смужка на чорному тлі, брав з лутки єдиного тут вікна газету «Воля народа» й наділяв нею остівців. Кожному по два останніх числа.

Позірне безладдя у проміжному коридорчику насправді дуже надавалося для порівняння з торгом у продовгуватій формі. До такої міри на своєму місці були там голови, плечі й руки. Центр і вершок його творила Черепніна. Від неї ні на крок не відступалися «також українці» — Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна Сюсюкевичі. О, їм, цілком напевне, вздрівалася реставрована Російська імперія. Тільки щоб «во всей форме» і «по всем швам!» Перед живою іконою молився юний Бруно Цапліс. Донецький шахтар Галайда крутився біля гостей, щоб задовольнити цікавість. Думка була, що треба придивитися до історичної, можливо, події. А на війні й у полоні він уже побував...

Декого з остівців зацікавила поява незнайомого земляка — харківський інженер з тракторного! — з газетами: такий він головань з розкішною зачіскою, а тіло в нього мюлюска. Герман і Анатолій жаліли, що Дора пішла на такий ризик: наприкінці війни та одягнути німецький однострій! Одно діло плескати бабським язиком дурниці про велич Росії, а друге, — якщо вона насправді працює для Москви! якщо вона провокує легковірів! — хизуватися в уніформі ворога. Тепер жарти з нею короткі. Роман з Дорою, у них щойно розпочався й уже закінчився! На душі стало ще темніше, погас і болотяний вогник.

Обом їм жаль було більше самих себе, ніж жінки. Але її також: дурна витівка зажене її казна куди, найпевніше — на заслання або під стінку. Бо Гітлерові пізно вже перемагати Росію. Та справа надавалася для сорок першого, а тим часом під носом уже сорок п'ятий рік, голубчики!

Василь Кривуля тільки розкрив «Волю народа» й негайно ж склав її й повернув харківському інженеру, поклав на вікно. Навіть не побоявся додати: «Не на мене шито!»

Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна навпрост казалися, так ненавиділи докупі склеєну родину Лисенків. Їм гидко було спостерігати карикатурне єдинодумствє в сім'ї і дивовижну нерозлучність: батьки, мов дітлахів, справді не відпускали синів з поля зору, дорослі діти, мужчини, охоче трималися ручками за материну спідницю! Сюсюкевич запримітив Віктора в куточку коридора й нагнувся до Дориного вуха.

Вибух Дориного захоплення, щирого чи робленого, зустрівся з Вікторовою стриманістю. Для Черепніної не було в нього жодного слова втіхи. Бо не місце тут і зараз справляти поминки по Третій імперії. Бо навіщо було термосити історію, пригадувати її науку! Що з того, що Наполеон відіслав польські легіони битися проти італійців й еспанців? А Гітлер пошле Власова на Москву!..

— Ви, виходить, і не надаєтеся для війни і не збираєтеся воювати. Добре. А хто в такому разі звільнить нас, і Росію, і Україну, від комунізму, хто? Так, я вас питаю: хто? — втрутився в діалог Віктора з Дорою розгніваний, закусений Никандр Овер'янович. — Він, бачте, не борець, не солдат! — і чернігівський інженер звернувся до Дори Семенівни й Людмили Валеріанівни з риторичним запитанням: «Оце вам і патріотизм нашої молоді! Де ж поділася любов до рідного краю, до батьківщини?!»

Тоді, втрапивши голову, в бій кинулася Ляля:

— Німецький однострій на росіянки — оце патріотизм! І — спис Лялиної руки, пістолетом складені пальці направлено вже не на Дору, а на Сюсюкевича, — згода витовкти решту наших людей, закатованих голодом, працею, й холодом, — оце так любов до вітчизни! Немає на вас пропаду! Дасть Бог, вивішають вас на Красній площі, посеред Москви!

Віктор переглянувся з Льокою: досі їм бракувало тільки ще такої слави!

Цілком несподівано для них обох у дверях гуртожитка обізався батько:

— Щоб здорово й нормально, чесно й чисто думати про такі матерії, як патріотизм і любов до батьківщини, як дрібне й велике в житті, як смерть, дорогий Никандре Овер'яновичу, конче треба бути матір'ю або батьком, треба виростити людину від пелюшки до солдатського віку. Тоді лише й варт забирати голос у подібній справі, пане Сюсюкевичу!

Галас у коридорчику притих лише на мент.

Ляля не дійшла й до гуртожитку, не побачила більше дерев'яних ліжок понад «Литовською вулицею». Віктор приволік її на четвертий поверх і напинав на неї пальто. Мати допаковувала харчі для дівчини й вклала їх у подарований гості полтавський кошик з картоплею. Льока бігав з п'ятого поверху на четвертий і назад. Тато мовчки спостерігав суету.

Мама, на дорогу, висловила надію, що харчу й картоплі мусить вистачити дівчині на кілька тижнів. А Ляля відповіла невпопад, зате щиро, що, мовляв, нагодує завтра своїх дівчат, землячок.

На перон Віктор і Ляля вискочили, як потяг уже рушив з Штутцена на Ляйпціг і почав набирати швидкість.

Дев'ять віршів

Григорій Кузьма

ПРОСТИЙ ЛЮДИНІ ДОВОДИТЬСЯ ВИСТУПАТИ НА СЦЕНІ

Викликаний з задухи партету,
Я стаю на високу рампу.
За тему беру собі магію.
Розпочинаю повільно і обережно,
Звертаючися до них ось так:

«Оце — простий кулак.
Колись він стискав повітря,
Що лежить між нами.

Тепер ви прийшли побачити його відкритим».

І я починаю розтуляти долоню.
І як не сказати їм
про темний зміст, коли я не знаю його.

«Життя, — починаю, — веселе,
Не так?»

Я притакую головою.
Вони усміхаються.
А тоді я пускаю на волю метелика.

Дитиною ще я мріяв вхопити його.
Дивіться тепер, як він летить серед оплесків.
Отака угода з реальним.
І це — темний зміст.
Тоді я випускаю алігатора, якого
Весь час тримав за хвіст у жмені.
У повітрі він знову дичіє.
Навіть жінку мою вразив його спражній подих.
Алігатор сердитий, голодний.
Він забуває за магію.
Він зараз почовгає в публіку і пожере багатьох.
Це частина магії і частина
Її темного змісту. Є такі,
Що дають зловитись на чародійства,
І такі, що виступають на сцені.

А тоді я випускаю мою нову публіку,
Що з моєї долони наливається в залю.
Отак я ще й в цьому починаю собі набивати руку.

Темні горби.
 За ними
 густий розпис
 неба,
 ріка.
 Я втягаю у себе
 тонкі зап'ястки
 весел.
 Моя скупа принада
 звисає через бік.
 Крізь волосінь
 кволий трепет
 звичного.
 Минають години.
 Я цяткую ніч
 цигарками,
 що кінчаються шипом.
 Човен повниться рибою,
 ріка глибиніє,
 вода холоднішає.
 Я чую пісок
 у крові.
 Я забуваю, де я.
 Я веслюю до грані
 неба.
 Майже легко
 поплисти далі.

ЧОЛОВІК, ЩО ЗБИРАВ ВІРШІ

Цього ранку вірш звисав,
 як кажан,
 із піддашся.
 Я ніколи не бачив вірша при денному світлі.
 Та він відлетів.
 Я ніколи не бачив, як вірші летять.
 Отож пішов я шукати інших.

І ось один був за
 переднім сидженням.
 Притаєний, як розбійник.
 Я почав докоряти,
 що це йому тільки на шкоду.
 Він став мені близьким другом.

Мені пощастило побачити,
 як інший перелітав
 через місяць.
 Він був великий, бурий,

із блискавичними крильми.
Він ніяк не вмістився б
у мою антологію.

А решту знайшов я,
шукаючи інші речі.
Аптекарь дав мені одного,
як лік на мої болячки.
Дама дала мені одного,
що його називала котом.
Одного підкинули мені
з проїжджої машини.

Вони вже так довго в мене,
що я не помічаю їхньої ваги.
Я ношу їх з собою,
хоч і куди б я йшов.
Я із звички почав
називати їх власними віршами.

ПРОВИНА

Усі тварини, що я їх знищив,
зібрались у вітальні.
Стільки мух і москітів.
І так мало чорних ведмедів.
Я рад, що немає слонів,
їхня помста така швидка.

Я оглядаюся, чи часом
не пізнаю кого.
Я бачу пташу, яку я з'їв,
і kota, що його переїхав машиною.
Коти найбридкіші з їх паскудною темною шерстю.

Вони прийшли, щоб визнати свою провину.
Я здивований.
Я саме виймав свою шапку провини
із спеціальної коробки, де тримаю її.
Обійдетесь без поту й сліз
у темноті.

Але ось вони звалились на мене
цілуючи й тулячись.
І тоді я знаю, що нема порятунку.

ЛЮДИНА В СНІГУ

Годинами
падає сніг.
Людина,

зігнута,
 як дерево,
 стоїть серед
 дерев.
 Вона майже
 покрита снігом.
 Вона каже:
 «О, я майже покрита».

Навколо
 дере́ва
 скидаються на людей,
 що заблудили в метелиці.
 Вони кажуть:
 «Ще трошечки снігу,
 і нас не відрізниш
 від людей».

Я ВІДВІДУЮ БРАТА

Мій брат стоїть серед друзів
 в надії, що я помічу, де світяться
 його плечі.
 Він носить гарну маску покірности.
 Він покорився
 усьому слабому на світі,
 назвавши його добром,
 і всьому лагідному на світі,
 назвавши його любов'ю.
 Його розум дав тілу
 новий краєвид,
 щоб у нім загубитись.
 На ньому тісна одежа
 миру.
 Птахи співають тут голосніше.
 Вони утопають у травах.
 Я крокую туди й сюди,
 як невдаха.
 Але ніхто не дивується.

СОН

Він має ім'я.
 Твоє ім'я, моє ім'я.
 Буває вночі — я блукаю
 твоїм сном,
 а ти моїм.
 Ми збуджуємось безнадійно заплутані.

Буває вночі — ми стрічаємось
 і не пізнаємо
 одне одного.

Буває вночі — ми спимо,
 як двоє стільців,
 спиною до спини.
 Сторінка перекидається
 то туди, то сюди
 по сидженнях.

ГОРБИ

Горби обступили нас,
 немов індіани.
 Вони невидимі,
 як пір'я в уборах
 індіан, що мчаться на конях.
 Та проте ми деремося вгору.

Лазивши цілими днями,
 ми спиняємось.
 Ну й широка ж наша Америка,
 каженц.

Тоді ми помічаємо свою помилку.
 Горби — не горби,
 а долини.
 Дальша дорога легка.

ПОЛІТИКА

Його вельосипед був оранжовий,
 а мій був кольору неба.
 Ми злучились у зграю
 Оранжових і Синіх Чортів.
 Усі, що мали оранжові вельосипеди,
 мчалися ліворуч,
 а всі, що мали сині вельосипеди,
 мчалися праворуч.

Одного дня наша згряя зустріла
 Зелені Древа і Червоні Вогні.
 Ми вкрали один із Червоних Вогнів
 і сховали його в гаражі.
 На другий день ми перейменувались
 на Оранжових і Синіх Чортів
 з Червоним Вогнем.

Одного дня в рову
 ми знайшли пощерблену Жовту Блискавку.
 Ми назвали себе Веселками.
 Ми мчалися по всій Америці
 того літа —
 убивали і гвалтували.

Переклав з англійської Вольфрам Бургардт

Парнас коміть-головою (II)

ПУТІВНИК ПО ЛЯВІРИНТАХ
НОВОЇ АМЕРИКАНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Богдан Рубчак

III

Справді нелегко оцінити й описати ситуацію американської поезії нашої години. Це з різних причин, що їх я згадував у вступі до цієї статті. Найважливіша причина це факт, що американська «академічна» і взагалі «висока» культура досить поволі асимілює нові мистецькі рухи, бо ж в основі американське суспільство страшенно конвенційне (наприклад, американські університети починають досліджувати критичні методи «жєневської школи» та структуралізму тільки тепер, коли у Жєневі чи в Парижі цей рух уже вмирає старечою смертю). Подібне можна сказати і про південно-американську літературу, особливо прозу, яка багато краще відома в Європі, як в США. Далі, тепер в Америці йде лавіна поезії, спричинена різними суспільними обставинами: ситуація майже така тривожна, як в українських радянських журналах. А в цій навалі нелегко розібратися. До того, тепер дуже сильно розвинулося молоде «підземелля», до якого мені, через мої тридцять шість років, двері щільно закриті. Також традиція американського «модерну», що його я намагався прослідити в другій частині статті, не являється біблією для всіх наймолодших поетів, хоча їх «центр» ще далі нею цікавиться. А проте, серед багатьох наймолодших бачимо пошуки якогось нового «формалізму», нової суворої дисципліни, а також своєрідних поетичних «ігор»: все це сьогодні ще трудно схопити й окреслити.

Як я вже згадував, молоде «підземелля» абсолютно відмовляється бути частиною «естаблішменту». Воно має свої видавництва, свої журнали і навіть своєрідні «самвидави», себто циклостилні видання. Поети купують вживані друкарські верстати і ручні набори, приміщують їх у пивницях домів своїх батьків і видають журнали і збірки для друзів і прихильників. Так вони бунтуються проти малого числа, а щонайголовніше — певного літературного контролю — «естаблішментових» періодичних і книжкових видавництв. Цих «доморобних» журналів і збірок тепер ціла злива, але не втаємниченому спостерігачеві за ними майже неможливо стежити. «Адміністратори» неохоче посилають примірники в університетські бібліотеки і книгарні, та й самі університети

не дуже «рвуться» їх замовляти. Треба шукати їх в різних «підпільних» книгарнях (як п'ятнадцять-двадцять років тому поезію Біт) і так-званих head shops (неможливо ні перекласти назву, ні описати ці унікальні підприємства!), які розкинені не тільки по великих містах, але й по містечках, особливо там, де є університети (але на певній «безпечній» віддалі від даного кемпусу).

Навіть «люди підземелля» не дуже орієнтуються в усіх цих виданнях. Щоб якось їх координувати, «підземелля», не без допомоги грошовитих добродіїв, заснувало організацію COSMEP (Cooperative of Small Editors and Presses), а для послуг більш революційно-політичної преси існує організація Underground News Syndicate, своєрідний Associated Press чи ТАСС «підземелля». Добродійна організація Coordinating Council of Literary Magazines у Нью-Йорку виплачує мінімум п'ятсот доларів (і більше) кожній групі, яка представить такий-сякий проект нового літературного журналу.

Найкращі з більш-менш «молодих» літературних журналів, які мені доводилося бачити і назви яких пригадую, це *Mandala*, *Roots Forming*, *Avalanche*, *Abraxas*, *Angel Hair*, *Lillabulero*, *Caterpillar*. Попереджаю, однак, що ці журнали насправді не «підземельні», хоча б з тієї причини, що їх бачать такі статечні громадяни, як я. Між іншим, назви «молодих» видань не завжди бувають такі влучно поетичні (навіть при наявності іронії в деяких з них, як ось *Angel Hair*): мушу зректися нагоди назвати хоча б два такі журнальчики, бо їх назви такі пікантні, що редактор нашого «естаблішментового» журналу напевне викреслив би їх з рукопису.

Головніші журнали більш «публічного» характеру і багатого рівня, з тих, що присвячують якнайбільшу увагу новій поезії (деякі з них посередньо зв'язані з універтетами), — це: *Chelsea*, *Wormwood Review*, *Quixote*, *kayak*, *Poetry Northwest*, *Beloit Poetry Journal*, *The Sixties* (журнал Роберта Блая), *Kimquat*, *West Coast Review Sphinx* та ряд інших. Тут треба врахувати і зменьку цікавих канадських журналів, які охоче друкують молодих американських поетів.

Більш відкрито «університетсько-літературні» журнали, які піклуються молодою поезією (але вже не так «бунтарською», як дещо злагіднено-«кемпусною») — це: *Hudson Review* (не зв'язаний з окремим університетом, видається в Нью-Йорку, але все таки виразно «університетського» нахилу), *Antioch Review*, *Prairie Schooner*, *Epoch*, *Shenandoah*, *Carleton Miscellany*, *Minnesota Review*, *Cimarron Review*, *Tri-Quarterly Review*, *Literary Review*, *Quarterly Review of Literature*, *Transatlantic Review* (англійський журнал, з частиною редакції в Америці), і ціла маса інших. Не виключене, що в цей мент деякі з цих журналів уже не існують, бо з економічною скрутою цієї країни, яка визріла нещодавно, університети обтинають їх бюджети.

Вже занадто забронзований чикагський журнал *Poetry*, де починалася модерна американська поезія на початку сторіччя, а також впливовий *Paris Review* (американський журнал, що виходить у Парижі) — друкують нову поезію, але пера вже визнаних молодих поетів. Початкуючому поетові дістатися туди майже неможливо. До того ж, вони уникають «дикої», «розхристаної» поезії, воліючи більш контрольовані форми. Такі чисто комерційні підприємства як *Evergreen Review*, з його своєрідним «pornoграфічним модничанням», — це журнали, присвячені «культурним» снобам, які хочуть довідатися, що діється в «підземеллі». Елегантний *New Yorker* час від часу надрукує вірш нового, часом і маловідомого поета, щоб показати нью-йоркцям «вищої сфери» дещо нового з поезії. Це вже цілком одверта і двобічна комерційна справа: журнал поетам платить прекрасні гонорари.

Коли ми вже при гонорах, звертаю увагу, що більшість із не те що «підземельних», але й «університетських» літературних журналів не платять ніяких гонорарів: часом навіть за примірник, де ти друкований, мусиш заплатити. А якщо деякі з тих журналів і платять за поезію, то ці суми «мінімально-номінальні»: 25—50 центів від рядка. «Серйозніші» гонорари платять ті літературні журнали, які не друкують початкуючих поетів: цинік міг би тут вбачати якийсь коефіцієнт. З чого ж тоді живуть американські поети? У міру зростання їх слави, вони одержують посади при університетах (навіть коли вони не мають для того відповідної формальної освіти). Багато з них пише прозу, часом тільки для того, щоб заробити (Джеймс Дікі, дуже відомий поет, що недавно написав роман-бестселлер, признався до цього «гріха» на публічному виступі в одному з американських університетів). Багато з них пише статті, рецензії. Чимало з них перекладає (Вілбур, Ловелл, Мервін), і то класичну літературу, що її масово купують студенти як «лектуру» для курсів. А найкраще заробляють поети публічними виступами із читанням своїх поезій. Тут поет може заробити п'ятсот-тисячу доларів за вечір: турне по університетських кемпусах може принести йому вигідний прожиток на цілий рік. А коли поет — сенсація, він одержує багато більше. Під час турне, що його недавно відбував по Америці Вознесенський, він вимагав мінімум тисячу п'ятсот доларів за виступ: яка шкода, що тільки маленька частинка цих астрономічних сум попала в його кишеню. Кажуть, що Євтушенкові, який саме тепер їздить по Америці, платять багато більше, ніж платили Вознесенському (отже, як бачимо, часом гонорари абсолютно не залежать від таланту).

На перший погляд такий широкий вахляр літературних журналів, що з них я назвав тільки дуже малу частину (наприклад, я пропустив усі ті журнали, які друкують майже виключно «традиційних» молодих поетів) — все таки не можуть друкувати всіх поетів американської нації. (Тут треба

також врахувати факт, що більшість із цих журналів — кварталники). І тому цей вахляр тільки частинно віддзеркалює безліч шкіл, груп, напрямків, зацікавлень нинішньої нової поезії. Щоб хоч фрагментарно накреслити його обриси, спершу поговоримо про два більш-менш протилежні полюси.

На першому, і в цю хвилину дуже магнетичному, полюсі знаходиться поезія, що її умовно назву «політично-революційною». У цій домені, мабуть, найактивнішою сьогодні є група чорних поетів (маю тут на увазі не так поетів-негрів узагалі, бо вони мають представників у кожній поетичній групі, від найбільш традиційних до найбільш експериментальних — як тих поетів-негрів, які називають себе *чорними* поетами з політичного переконання). Друга сильна група політично-революційної поезії це «поети-марксистки» (умовне окреслення, яке включає прихильників Г'евари Че, маоїстів, «поетів-робітників», і т. д., і т. д.).

Звичайно, чорні поети мають свою специфічну мету: захитати так звану (і їм одіозну) культуру білого світу, включно з її поезією, чи скоріше — захитати віру в таку культуру, що її зберігає загал інтелігентних негрів. Вони мають свої періодичні видання і книжкові видавництва, більшість яких, з соромом мушу признатися, мені не відомі, хоча б тому, що серед білих ці видання не розповсюджуються. Згадаю два престижеві і ніяк не «підземельні» журнали, де друкуються чорні поети: *The Negro Digest* і *Black Dialogue*. Кілька інших, випадково пригаданих, — це: *Afro-American Review*, *Journal of Black Poetry* і *Nommo*. У літературі, «духовий старший брат» цих поетів — Еверетт ЛіРой Джовнс, талановитий поет і драматург. Колись він приятелював з поетами Біт та поетами Нью-Йоркської школи і писав, що найбільший вплив на нього мали Льюїс, Вільямс, Олсон, Павнд і навіть, на деякий час, Еліот. Тепер ЛіРой Джовнс своєрідний суспільний діяч і революціонер: був навіть кілька разів ув'язнений за свою діяльність. Як це часто трапляється, його нинішня поезія втратила на естетичній вартості, обмежуючися дуже своєрідним «громадським патосом». Та ні політична поезія, ні в'язниця, ні чисто африканське ім'я, що він недавно прибрав, не «очистили» його в очах декого з його екстремних братів від слідів тих контактів, що їх він колись мав із «білою культурою»: у деяких колах чорних поетів і діячів він ще сьогодні «персона нон грата». Багато більший вплив на чорних поетів, ніж творчість ЛіРой Джовнса, мають клясики сучасного джазу, особливо покійний Джон Колтрейн і, в меншій мірі, Орнетт Колман (його дуже трудні експерименти дехто вважає за надто холодні й академічні). Та найголовніші впливи на того гантунку поезію — це «колективна» вулична культура чорного гетто, історичний фолкльор рабів-негрів на плантаціях південних штатів і, в дальшому, африканська народна

культура і обряди різних племен (хоч цю останню ділянку не всі американські негри досконало знають).

На жаль, багато з творчости цих поетів — політична пропаганда на досить низькому рівні; це вірші-памфлети, позбавлені навіть тієї свіжости й стихійности, яку бачимо в ранній радянській поезії цього типу. Гістеричні вигуки проти білих, проти жидів (ця поезія аж надто часто — відкрито антисемітська) — здобувають симпатію тільки тоді, коли пригадаємо, що це крик пошрамованої, дощенту пригнобленої людської гідности, яка нарешті майже по-звіринному кричить «Досить!» «Я проголошу злочином все, що не чорне!» — заявляє Марі Еванс (Mari Evans) у довгій поемі «Vive Noir». Далі йде серія погроз збройної помсти проти всього, що пахне білим. Але, кажучи правду, в такій поезії, навіть у Марі Еванс, домінують позитивні нотки:

БУДУВАТИ чорні школи
 БУДУВАТИ чорних дітей
 БУДУВАТИ чорні уми
 БУДУВАТИ чорну любов
 БУДУВАТИ!

Як бачимо, «естетика» відходить в такій поезії на «задній плян». Йдеться ж бо про чисте, наге гасло.

Позитивні нотки справді творять корпус «ідейного змісту» чорної суспільної поезії. Найголовніше: збудувати в братів людську гідність, викресати гордість за своє африканське походження, не гнути спини перед білим «босом», хоч і де б він володів: на фабриці чи в академії. Закликів до активного збройного опору проти білого пана мало, хоч вони далеко не відсутні. Цікаво, що дехто з чорних поетів безпощадно іронізує із «збройно-революційних» закликів своїх колеґ, аж ніяк не зрікаючися такими кпинами своїх виразно чорних позицій. Ал Янг, наприклад, у вірші «A Dance for Militant Dilletantes» попереджає, що білі інтелектуалісти якраз і чекають на те, щоб напівдикий «мілітант-негр», з книгою поганих віршів у одній руці і «коктейлем Молотова» в другій, вскочив-утанцював у якусь із їх наукових конференцій чи літературних «суаре», щоб трішечки полоскотати їх розбещені нерви і заспокоїти нечисту совість. «Сміх у крові, що танцює», життєрадісність, потиск руки в самовідданому жесті братерства та любови і цілковите ігнорування білого світу та його культури — ось що проповідує Янг. Подібні думки, також із безпощадним сарказмом, висловлює і Доналд Грін: колись чорний поет писав такі вірші, як Джон Кітс: про птахів, дерева і звірів. Ніхто його не знав, ніхто його не читав, і він був щасливий. Але його навчили бути політичним поетом, і тепер він пожинає великі успіхи серед білих. Навіть є надія, що він дістане власну телевізійну програму, у якій щотижня буде розпинатися на потіху глядачам. Атака

тут, між іншим, на тих «мілітантних поетів», які часто читають вірші в телевізії, особливо в нью-йоркській програмі, що називається «Soul». Ще раз нагадую, що ніхто з цих поетів не пропонує руки любові і братерства білому світові — це було б рівновартісне зраді. Наприклад, в іншому вірші, Грін пише:

Відійди від них.
Спорожни мозок від
їх машин.

Відійди. Нехай
вже вони самі
нищать один одного.

Замість будувати мистецтво на основах «білої» культури, один із найвпливовіших поетів цього руху Дон Л. Лі радить зрозуміти, що «чорне мистецтво твориться з чорних сил, які живуть у кожному м'язі чорного тіла» (отже, Павнд і Олсон, на політику перелицьований). Але справді в кращих зразках чорної поезії читач (особливо «переінтелектуалізований» читач) відчуває якесь свіже стихійне пульсування, дитячу наївність світосприймання, а особливо неперевершені «природні» ритми, основані на глибокому переживанні і перевтіленні джазової музики, що в ній відчутні бубни атавістичного пралісу.

Згадані вже Джон Лі і Марі Еванс, а далі Кларенс Мейджор, Ніккі Джіованні (дуже молода і, мабуть, найзавзятіше войовнича поетка з усіх тих, що їх твори доводилось мені бачити — але поетка не без таланту), Каролін Роджерс, Соня Санчез — вважаються за передових молодих представників чорної поезії. Поминувши політичні проблеми, всім їм ідеться про одне: якнайточніше передати інтонації мови простого негра-американця. Дехто з них навіть навмисне перекручує написання англійських слів, щоб максимально зближитися з діалектом чорних. Отже, навіть у цих виняткових поетів проблеми поетичної мови стоять чи не на першому місці.

Білі «поети-революціонери» складніші, часом «надумано» арогантніші, а щонайголовніше — більш розгублені. Вони ж бо не мають такої сильної духовної мотивації, як чорні, і більшість з них ще донедавна виростала не на запльованих вулицях звіринно-жорстоких гетто, а у вигідній атмосфері американської буржуазної сім'ї. Отже, вони не мають притаманної чорним життєвої енергії і свою «антиінтелектуальність» випродуковують нічим іншим, як саме інтелектом. Коли в чорних суспільні проблеми — це проблеми крові і кости, проблеми просто-напросто власної шкіри — у білих вони часто виглядають як «революційне позування» і «марксистське кокетування». Правда, є багато поетів, для яких суспільні проблеми — це проблеми не так шкіри, як

совісти, що може бути ще більш пекучим. Але ці справді переконливі поети є в різних групах: боюся, що їх якнайменше якраз у тій групі, що для неї «революційна поезія» стала вивіскою.

На протилежному полюсі спектру нової поезії я поставив би поезію, яка взагалі не вживає слів. Маю на увазі поезію «електронних імпульсів», особливо світла і звуку. Про цей рух (а він зростає) я нічого не можу сказати, бо таких «сеансів» треба шукати і їх систематично відвідувати, а це забирає надто багато часу і відвертає увагу від поезії. В усякому разі цей рух має два завдання: 1. Знищення виразних границь поезії і включення її в своєрідне «омні-мистецтво», в якусь надчуттєву синтезу всіх чуттів. Безумовно, тут треба вбачати дуже тісні зв'язки з «наркультурою» (як її назвав, здається, Набоков), пробуючи уподібнити сенсацію від такої синтези до сенсації від наркотичної галюцинації. 2. Цей рух належить до мистецтва, в якому енергія творчості грає далеко важливішу роль, ніж «продукт» творчості. Йдеться про «одноразове» мистецтво, одноразове переживання, яке «вживається і викидається». Тривалий матеріал, навіть такий, як папір і чорнило, для цього непридатні, бо, мовляв, люди накопичили вже занадто багато «тривалої» культури, і нічого з неї не навчилися.

Звертаю увагу, що цей полюс має багато спільного з протилежним полюсом поезії-памфлету: бажання підірвати перманентні структури західної культури і цивілізації. З другого боку, такі «твори» є знаменитими пародіями на американське щоденне життя, де «одноразове вживання і викидання» сьогодні є, мабуть, правилом, навіть коли йдеться про «вживання і викидання» людини у великих підприємствах індустріально-капіталістичного суспільства. Але можна на цей «бунт» дивитися ще інакше: як на протест проти нагромадження добра, проти того «фетишизму товару», що про нього говорив Маркс: це, звичайно, сполучається з протестом проти нагромадження «товару» в музеях і бібліотеках, проти тривалості культури.

Ясно, що в розумінні історії естетики і мистецтва цей феномен має не американський, а чисто європейський корінь: все це йде більш чи менш посередньо від Дада, яка також бунтувалася проти «перманентности» буржуазної культури. Близько до цього крайнього полюса стоїть гатунок поезії, який ще до сьогодні поширений куди більше в Європі, ніж в Америці: йдеться про так звану «конкретну поезію». Найчистіша «конкретна поезія» — це більш образотворчий, ніж літературний феномен, зближений до коляжів Курта Швіттера та інших образотворчих експериментів у середовищах Дада, особливо німецької й швейцарської. Але, принаймні в теорії, «конкретна поезія» це симбіоз образотворчого і літературного мистецтв, зближена більш до літератури, ніж до мистецтва. Тому що в «конкретній поезії» слово має

чисто зовнішній характер, вона цілком інтернаціональна: часто один твір містить у собі слова з чотирьох-п'ятьох мов. Сьогодні поширена вона, мабуть, найбільше в Німеччині (Штутгартська група), а також в Аргентині, Голландії, Франції, Японії, Іспанії і в Чехо-Словаччині. Навіть трапляються «натяки» на неї в Радянському Союзі. Обкладинка журналу «Всесвіт», наприклад, злегка (але занадто «причесано» і стилізовано) зближується до «конкретної поезії». «Королем» більш «образотворчої» «конкретної поезії» є парижанин Жан-Франсуа Борі, а більш «словесної» — швайцарець Євген Гомбінгер. Цікаво, що в статті про це своєрідне мистецтво Борі цілком не вважає себе за модерного мистця, а веде свій родовід від найстарших пам'яток літератури: єгипетських гієрогліфів, способу запису законів Гаммурабі, а далі — середньовічної каліграфії й ілюмінацій, ренесансових «емблем» і, очевидно, всіх тих поетів і письменників, які в той чи інший час виявляли нахил до будь-якого ідеограмного запису. Добре знаючи російську поезію пореволюційної доби, він цілком слушно бере звідгіль багато своїх прикладів. До речі український читач може зустріти приклади «конкретної поезії» (чи скоріше — «протоконкретної поезії») в оригінальних виданнях збірок Василя Хмелюка, особливо збірки «1926, 1928, 1923».

Звичайно, «образотворчу» «конкретну поезію» неможливо репродукувати в цій статті. Подам приклад її «словесної» видозміни у виконанні Євгена Гомінгера. При тому наперед прошу вибачення у складача:

schweigen schweigen schweigen
 schweigen schweigen schweigen
 schweigen schweigen
 schweigen schweigen
 schweigen schweigen schweigen
 schweigen schweigen schweigen

Слова тут — тільки рама. Сама поезія — біле місце посередині. Якраз воно має передавати почуття мовчання. Сподіваюся, що засоби нашої друкарні передадуть цей ефект: такі твори складаються ручно, спеціалістами від цих справ; автори перші визнають, що складач є дуже важливим співвиконавцем даного твору.

В американській літературі «конкретну поезію» репрезентують Емметт Вільямс, Дік Гірінс і Мері Еллен Солт. Модифіковану «конкретну поезію» пише часом «опора традиціоналістів» Джон Голландер і світової слави хореограф Мерс Каннінгем. Але, правду кажучи, американський прагматичний «здоровий глузд» приймає «конкретну поезію» не дуже ентузіастично: як не як, вона належить до «бароккових ігор», що проти них нова американська поезія бореться. Американці скоріше вживають засоби «конкретної поезії» для виразу

певних, що так скажу, конкретніших думок чи почувань. Ось приклад такої «узначеневленої» «конкретної поезії» в Річарда Гігінса. Тут маємо справу з жартівливою поезією, що її дослівно дописує (чи скоріше, виповнює) кохана поета:

(зазначи одне)

Коли я
 — говорю
 — танцюю
 — закохуюся
 — виростаю
 — старію

(зазначи одне)

— я буду
 — я буду з

(зазначи одне)

— яблуком
 — любовником
 — усміхом
 — тобою

У трохи інших фазах своєї творчості Гігінс також репрезентує так звану «поезію абсурду». Ось його дефініція власної творчості: «Грамматика розуму, і феноменологія любови, і наука мистецтв бачена тим, хто підкрадається до дикого гриба». Мабуть, найхарактеристичнішим представником «поезії абсурду» є Лінн Лонідієр: вона називає свою творчість «євангелізмом абсурду». Але американська абсурдна поезія — це не чистий абсурд Дада: в творах Лонідієр, як і в творах її колеґ, прокрадається ліричний голос, якась лірична туга, що без неї, мабуть, не може обійтися ніякий чисто американський поет. Хоч і як би ці поети намагалися ламати «природність мови», розмовний тон, власний голос — їм це не завжди вдається.

Вже ближчі до серцевини американської поезії — так звані неосюрреалісти, згуртовані довкола журналу *кауак*, що його редагує старший поет Джордж Гічкок. Сюрреалізму ці поети вчать не тільки безпосередньо з Франції, але особливо в південно-американських поетів, що їх вони дуже шанують, а так само в своїх старших колеґ — декого з поетів Віт і поетів Нью-Йоркської школи, як також у декого з таких «модифікованих» сюрреалістів, як Роберт Блай. Як і їх старші американські колеґи, молоді поети обрамовують сюрреалістичні образи щоденною американською мовою, на відміну від, наприклад, своєрідної реторичности чи «монументальности» Бретона, з одного боку, і «білої», «неутральної» мови таких сюрреалістів, як Поль Елюар — з другого.

Поезія наркотичних візій, орієнтально-містичних переживань, разом із трансцендентальною візією природи, словом,

поезія «гіппі» — це вже цілком американське явище. Іде вона безпосередньо від «містичної» вітки поетів Біт, особливо дуже впливового Гері Снайдера і Гінсберга, в своїй найновішій «фазі», які своєю чергою безцеремонно «запрягають» до своїх потреб раннього англійського романтика-візіонера Вільяма Блейка («запрягають» вони, з ще меншим виправданням, Германа Гессе і навіть... Достоевського). Цей гатунк поезії простягається від довжелезних поем-візій (де образи тільки випадково звучать як «сюрреалістичні», не маючи нічого спільного з прецизною технікою справжніх сюрреалістів) до навмисне примітивізованих коротеньких віршиків-пісеньок про небо, дівчину, квітку («flower-children poetry»). Як відомо, ці довгі поеми-візії, з одного боку, і коротесенькі, на перший погляд легенькі (але насправді ж які трудні!) вірші-пісеньки — з другого, творять корпус Блейкового дорібку. Та, на жаль, пісеньки сучасних молодих поетів аж надто часто наближаються не так до дитинности Блейка, як до претенсійного примітивізму комерційного шарлатана, «поета-трубадура» Рода МекЮгена.

Не зважаючи на посередні орієнтальні впливи, перед нами цілком американська романтична поезія, що її корені можна бачити не тільки в органічно американських поетів Біт, але і в поезії та світогляді декого з крайніх американських романтиків-трансценденталістів дев'ятнадцятого сторіччя, ну, і звичайно у Вітмана.

Коли американські поети традицій дада і сюрреалізму свідомо і позовано «антикультурні», а політичні поети відкидають культуру з світоглядових мотивів, — ці поети культивують американську традицію своєї «акультурности», американську традицію know-nothing, що про неї я вже тут згадував, і своєї рідну, не менш традиційну, віру в зверхність власного я (проти цієї традиції в американській класичній літературі недавно виступив відомий літературознавець Квентін Андерсон, у книзі *The Imperial Self*). Для цих молодих поетів імпульси особистості на цьому місці, в цю хвилину, абож, кінець-кінцем, не менш егоцентричні вічні намагання втопити особистість в якомусь містичному Цілому — правлять за альфу й омегу існування. Сенсуально-сибаритна самолюбність, що приводить до самозамкненості у власній особистості, брак якоїнебудь «зовнішньої» перспективи — кінчається не так спорадичним «експериментуванням» з наркотиками, як паралізуючим культом, чи точніше — релігією наркотиків в Америці; ця релігія має з цим гатунком поезії багато спільного, бож така поезія — часто-густо гімни цій релігії.

Багато молодих американських поетів вороже ставиться до такої поезії і такого «загородженого» світогляду. Молодий поет і есеїст Стівен Коч (не плутати з поетом Кеннетом, хоч той Коч, мабуть, погодився б з цими поглядами) закликає до відреставрування традицій європейського модер-

нізму, до вивчення творчості європейських сучасників і до остаточного прощання з типово американським спрощеним примітивізмом, з одного боку, і з «наркультурою» — з другого. Зрештою, як я пробував показати, багато американських поетів це вже давно робить. А що найголовніше, формальне, але сильно дисципліноване, експериментування, велика прецизність і навіть «еліотівська» трудність — починають щораз частіше появлятися серед наймолодших поетів.

Біля полюса політично-революційної поезії, що про неї я говорив угорі, стоять різні групи й підгрупи поетів, що більш-менш відкрито орієнтуються на суспільні проблеми, продовжуючи так «суспільну» вітку творчості поетів Біт. Клівлендський поет Д. А. Лівай (Levy), наприклад (який кілька років тому вчинив самогубство на двадцять сьомому році життя), висловлював свій протест проти жорстокости американського міста в дуже сильних експресіоністичних образах, з синкопованою джазовою ритмікою і частими паліграфічними підкресленнями думки. Він майже постійно застосовує «композицію полем», а його мова — це мова міської вулиці, з сильними впливами діалекту чорного гетто. Час від часу проявляється в його поезії вплив пізнішого Пабля Неруди; він також часом нагадує патос політичної вітки поезії німецького експресіонізму. Даглас Блейзек (Blazek) зараховує себе до групи поетів-робітників, хоч його творчість — не завжди тільки політичний памфлет, але подекуди і мистецтво. Теми його також не обмежуються виключно політикою, а часом включають болючу сповідь, у стилі Маяковського чи пізнього Єсеніна. «Великі поети вже більше не походитимуть із фінансово забезпечених буржуазних родин», заявляє Блейзек. «Поезія це вже не розкіш, а konieczність! Віднині будемо чути голос мужчин, які борються і перемагають!» Звичайно, така заява звучить як кредо найзатятішого поета-памфлетиста. І в його «поезії м'яса» чи «поезії з яйцями», як він її сам називає, — дуже часто помітні нотки примітивного памфлету. Але в патетичних викриках, що знову ж так нагадують Маяковського, відчувається не тільки своєрідна стихійна сила, але і далеко не сира мистецька гра, в традиції добрих експериментальних політичних поетів (особливо слов'янських і також німецьких) перших декад нашого сторіччя. Та найпомітніші впливи на поезію і Блейзека, і Лівая — це сильно стихійні вірші групи Біт.

Але далеко не всі ці поети такі художньо досконалі. (Так замикається перстень, що його я пробував накреслити на цих сторінках: замикається він полюсом політичного памфлету. Як я сказав угорі, цей полюс досить магнетичний. Коло нього тепер товпиться ціла маса кращих чи гірших поетів: навіть Джоел Оппенгаймер та Пол Блэкбурн із «Чорної гори» чи навіть молодий конгресмен, негр Джуліан Бонд вважають за потрібне писати «голу» політичну поезію.

Та про найголовніше русло американської поезії нашого часу я вже писав у попередньому розділі цієї статті: це ж бо поети, які безпосередньо продовжують «традиції» своїх старших братів, особливо поетів «Чорної гори», поетів «Нью-Йоркської школи» та погамованіші вияви поетів Біт. Ці поети не є насправді «підземельними», хоч і не знаходять собі місця в сьогоденнішньому літературному «естаблішменті». Переважно виходять вони з університетів. Не маючи якоїсь однієї творчої чи політичної програми, вони прислухаються до ритмів власного голосу, до власного «дихання» і пробують примусити мову «якнайприродніше», якнайчіткіше віддавати почуття. Вони часто обмежують теми власним життям, співжиттям з вузьким оточенням, з друзями, з родиною, сплекаючи так ту небезпечну американську традицію, що про неї я вже говорив. Їх поезія не завжди легка: переживання в ній дуже часто закодовані несподівано блискучою, неосюрреалістичною образністю, але вона не часто основана на суцільній тканині символів, як в Еліота. (Цікаво, до речі, що дуже трудний клясик світового модернізму, один із найкращих поетів нашого сторіччя взагалі, Волес Стівенс, який донедавна вважався серед молодих за анатема — здобуває щораз більше прихильників. А ще цікавіше є те, що наймолодші починають знову згадувати про самого Еліота).

У цьому «руслі» є наслідувачі «мінімальної» поезії Крілі, є в ній учні Деніси Левертов, є в ній багато представників особисто-мітичного світогляду Мервіна, є в ній дуже багато спадкоємців Блая, є в ній поклонники легко неврастенічної, але мистецьки високомайстерної поезії-сповіді Сільвії Плят, яка не тільки в молодому віці вчинила самогубство, але цьому рішенню присвятила багато місця у своїй поезії. І є в ній одна велика небезпека: небезпека майже така, яку вони самі вбачають для себе в «академічній» поезії. Загрожує цьому «головному руслові» якась така рівність осягу, що колись може межувати з сірістю, якась своєрідна пересічність, на ґрунті якої вибух справжнього генія стає майже немисленим. Вони творять процес, літературний побут, літературне тло: без зриву Еліотів, Павндів, Стівенсів.

Покищо можу тільки натякнути на нові ознаки реакції проти цього «головного русла», що про них я вже кількакратно згадував. Ця реакція йде не з «підземелля» (там проти такої поезії йде вже деякий час своя реакція), а з університетів. Щораз частіше бачимо в молодих журналах дивне диво: строфічний і римований (хоч, на щастя, сильно експериментально римований) вірш. Навіть, ще дивніше диво, сонет! Поети починають писати вірші і поеми на зразок старогрецьких і староримських форм. А щонайголовніше, в деякого з поетів вільний вірш стає таким досконало-прецизним, таким «формально» вишуканим, що вже нічого в ньому не залишається «вільного» і навіть, часом, затираються сліди «щоденно-розмовної» мови: так повертаємося до відомого твердження

ня Еліота, що в справжній поезії не може існувати справді вільний вірш. І не йдеться тут про молодих безпосередніх спадкоємців «академічної» поезії (хоч вони, своїм порядком, весь час «народжуються» і творять) — йдеться про якийсь *новий* «академізм», оснований передусім на традиціях європейського модерну, що про нього говорить Стівен Коч, а також на тому сильно дисциплінованому «модерні», що його проповідував у деяких із своїх багатьох «фаз» Езра Павнд.

Але покищо про ці найновіші прояви ще рано говорити. А тим часом хочу познайомити читачів із особливо талановитим представником того «головного русла», яке ще сьогодні творить центр і корпус молоді американської поезії.

IV

Хоч Грег Казма (Greg Kuzma) поет своєрідний, він, на мою думку, дуже добре репрезентує це «головне русло» нової американської поезії. Крім того, ми до Грега маємо особливий інтерес: його бабуся і дідусь, Степан і Марія Кузьма — емігранти із західноукраїнської Перемишлянщини. Вони жили в Нью-Йорку, були членами католицької парафії святого Юрія і належали до Українського Народного Союзу. Грег дуже прив'язаний до родини, особливо до батька, який живе в Детройті, і часто присвячує свої твори родинним темам, так солідаризуючися із поетами-однолітками. Грег цілком свідомий свого українського походження, і навіть гордий з нього. Хоч він не знає української мови, однак пробує цікавитися українським життям, особливо поезією.

Грег Казма народився в штаті Нью-Йорк 1944 року. Вивчав англійське літературознавство у Сіракузькому університеті і вчився ремесла поезії в Доналда Джастіса. Тепер живе з дружиною і двома дітьми в Лінколні (Небраска). Він працює директором «цеху поетів» при університеті Небраски і також викладає літературу. У вільний час він не тільки редагує, але в пивниці своєї хати друкує (і то дуже гарно) журнальчик поезії *Pebble*: недавно вийшло шосте число, що в ньому містять свої твори не тільки поети-початківці, але такі поети сучасної американської поезії, як Марк Странд (див. Царинникові переклади цього поета), Дейвід Варгонер, Ларрі Рубін, Джек Андерсон.

Грег — надиво плодовитий поет. Переглядаючи найновіші числа літературних журналів, ви напевно знайдете його твори, і то, мабуть, у кількох журналах одночасно. Він випустив уже чотири збірки поезій і друкується в таких репрезентативних журналах, як *The Antioch Review*, *Chelsea*, *Carleton Miscellany*, *Prairie Schooner*, *Shenandoah*, *North American Review*, *Poetry Northwest*, *The Quarterly Review of Literature*, *Northamerican Review* та багатьох інших. Доказом наявного успіху його поезії є те, що журнал *Poetry* прийняв до друку

великий вибір його віршів. Представляючи його творчість в непересічно довгій замітці, редактори *Antioch Review* пишуть: «Грег Казма — плодовитий і талановитий, а це комбінація, з якою нетрудно виграти... ми сподіваємося, що ці вірші, сповнені любови, глибини і чесности, виправдають наші надії на його майбутнє».

Надрукований у цій книжці «Сучасности» вибір віршів Грега Казми, в бездоганних перекладах Вольфрама Бургардта, який з успіхом долає несамовиту трудність передачі специфічної ідіоматичности стилю цього поета, — говорить сам за себе. Зразу впадає в очі позірна легкість, відпруженість, відсутність слідів будь-якого зусилля. Але ця поетова легкість — таки насправді тільки позірна, як і «легкість» Мервінових віршів. Наприклад, у творі «Людина в снігу» поет неначе підкрадається до вірша, до його серця, кількома щоденними, майже випадковими фразами. Але це «серце» твору відкриває читачеві багато цілком не плитких значеневих можливостей. І так всюди в поета: в розмовній фразі, в своєрідному драматичному монологі чи мініатюрній розповіді, неначе ненавмисне, неначе сам із себе, без поетової інтервенції — відкривається образ часом великої психологічної наснаги, часом навіть сюрреалістичної оригінальності. Щоденність обрамовує своєрідну казковість, неначе ховаючи її від нас: так поверхні реальности ховають міт. Вірш «Політика», наприклад, оснований на дитячій книжці Фреда Гіпсона *Old Yellow* (за цю вказівку дякую Бургардтові): тільки в останньому рядку раптом відкривається жах анекдоти. А ось більш грайливий приклад. Не перекладений тут вірш «The Quick Brown Fox Jumped Over the Lazy Dog» — це мистецька конкретизація фрази, яку вживають, щоб вправлятися на писальній машинці (вона ж бо вміщає в собі майже всі літери латинської абетки): поет пише вірш на машинці — в сюрреалістичних метаморфозах, його пальці перетворюються на звірів, що у фразі, відіграють перед нами сценарій моменту творчости.

Хоч у Кузьминих віршах мистецтво поезії може здаватися навмисне притишеним, воно (а особливо поетична мова) — головне зацікавлення Кузьми. У журналі *Prairie Schooner* Кузьма висловив кілька думок про власну творчість. Хай його думки про поетичну мову зімкнуть кінець моєї статті з її початком:

Я пишу, коли тільки маю нагоду, коли почуваю, що мене «тягне» писати. Щонебудь може штовхнути мене на вірш, так що йдеться тут не про надхнення, а про привабливість, про «тяжіння» до того чи іншого. Тому що я пишу дуже багато, мені часом трудно орієнтуватися чи в якомусь окремому вірші, а чи в моїх віршах взагалі. Я думаю, що я написав пару добрих віршів; вони якось стирчать із цілого корпусу моєї творчости, і цей корпус не може пояснити

їх існування. Вони здаються мені просто випадковими, випадково вдалими. Але я вірю, що я їх ніколи не напишав би, якби я не перетерпів вправи тих інших віршів.

У своїх віршах я зацікавлений не так ідеями, чи виправдуваннями свого існування, чи сповідями, чи технікою композицій, як новими і прекрасними узорами, що їх можуть творити слова. Я думаю, що поет повинен поставити собі безпосереднє завдання досліджень мови і її багатств, і покірного прийняття неспокою, як вислід таких досліджень. Які там правди поет не вважав би за свій обов'язок чи право з нами ділити — вони висловляться самі, в природному ході речей. Він не повинен витратити роки і роки на технічну і психологічну підготовку до висловлювання цих правд. Але мова і її виклик мусить постійно займати його увагу. Якщо він зможе вловити правду мови і як знаряддя і як пісню — можливо, тоді він не стоятиме за абож проти будь-чого. Я думаю, що поет мусить покладатися на свої твори, щоб прояснити своє життя і щоб радіти цим проясненям. Коли він стане в таку залежність від них — він їх ще більше потребуватиме, і вони будуть через те ліпші вірші, і він буде через те ліпшою людиною.

Всі добрі вірші так чи інакше нові вірші. Не те, щоб поет культивував найдивніші і найвіддаленіші ґрунти своєї природи, але він має писати на тій точці, де найцільніше сходяться особистість, воля, радість і бажання: на якійсь точці переміни його бачення і життя, в якомусь новому місці.

Література і мова (I)

Юрій Тарнавський

Юрій Тарнавський поет і прозаїк, член Нью-Йоркської групи. За фахом інженер-кібернетик, спеціалізувався в ділянці кібернетичного мовознавства. Працював над автоматизованим перекладом з російської мови на англійську, вивченням чужих мов за допомогою кібернетичних машин та програмуванням способом підкляси природних мов (англійської). Тепер працює над дослідями в ділянці теорії асембляторів та будовою асембляторів, керованих таблицями. Статтю його про літературу і мову друкуємо, як вислів поглядів автора. — Редакція.

1. 0 ЦО ТАКЕ ЛІТЕРАТУРНИЙ ТВІР?

1. 1 Як і все інше, літературний твір може мати багато окреслень, деякі з яких можуть не залежати одно від одного, інші можуть взаємно себе виключати. В цьому випадку ми вживемо окреслення, яке не заперечуватиме принаймні більшості інших, бо буде на такому елементарнім рівні, що видаватиметься або самозрозумілим або безвартісним. Та безвартісним воно не буде, бо, усвідомивши собі цю прикмету літературного твору, ми зможемо пізніше прийти до висновків, які без цього усвідомлення могли б видатися безпідставними.

1. 2 Літературний твір, перш за все, можна назвати збором, жмутом інформації. Все інше, що хтось говорив би про цю інформацію, є тільки описом функціональних, намірових, і т. д. рис цього збору, та на найелементарнішому рівні літературний твір, це інформація. Далше, можна додати (а це вже мабуть не видасться декому таким самозрозумілим), що всі формальні якості літературного твору, т. є, такі, що звичайно не зараховуються до змісту (для нас таке визначення вистачає), це теж інформація. Себто, що інформація в літературнім творі це не тільки його зміст, те «про що» автор пише, а і «те, як він це робить», якщо це «як» доходить до читача.¹ Це твердження буде витримане теорією інформації,

¹ Згідно з теорією інформації, скількість інформації добута з повідомлення залежна від сприймача. Див. Norman Abramson, *Information Theory and Coding*, McGraw Hill Company, Inc., New York, 1963, стор. 2. Як приклад цього візьмім речення «Іван приїхав».

де навіть повторення фрази вважається додатковою інформацією,² а символами передавання інформації можуть вважатися присутність чи відсутність світла на певній частині телевізійного екрану,³ чи звук в музиці.⁴ Але і коли покличемося на власний досвід й усвідомимо собі, що, якщо щось у творі читач помітить, це значить, що воно дійде до його мозку, а, якщо це так, то воно мусить бути інформацією, що включатиме і всі формальні прикмети твору.

1. З Придивімся тепер, що це значить, що «як твір написаний», це теж інформація. Як приклад, візьмим віршований літературний твір, скажімо сонет. Припустім, що рима його притримується взірця *абба ававав*, і що написаний він п'ятистоповим ямбом. Перше, що приходить на думку, це сказати, що в додатку до його змісту, сонет каже теж, що він складається з чотирнадцяти рядків (може й що з двох катренів і сестета), що написаний він п'ятистоповим ямбом і що римується за вище поданим взірцем. Це правда, але це не все. Пригадаймо з теорії інформації (див. примітку 1), що скількість інформації отриманої з повідомлення залежить він читача. Отже, залежно від того, хто він є, весь цей збір символів, які представляє сонет, діятимуть різно на нього і даватимуть йому різну інформацію. Коли читач людина, яка любить традицію, сонет казатиме йому (припустім), що він написаний людиною, яка поділяє цей його смак. Ритміка і рима говоритимуть йому про певний зв'язок між словами (у випадку рими, це буде щось в роді метафори, бо одне слово буде асоціюватися з другим), який йому буде приемним, і т. д. Коли ж читач буде людиною протилежного смаку, реагуватиме він на цю інформацію приблизно протилежно. А, коли він не знає багато про структуру сонета, чи взагалі про принципи західної поезики, він може й не помітити певних символів — н. п., що кожний рядок складається з п'яти стіп, так, що якщо б випадково один рядок випадав із цього взірця, він міг би цього не помітити і це не подіلالо б на нього так, як на якогось виробленого естета. Те саме стосуватиметься й інших символів твору, таких, як самого змісту, художніх засобів, синтакси, і т. п. Не забудьмо пригадати тут, що так само, як певний читач не помітить певних символів, що їх постачає

Для пересічної людини, це значитиме тільки, що якась особа чоловічого роду прибула до якогось невідомого місця. Для працівника розвідки, який очікував вістки від агента в ворожій заплілі, це може значити, скажімо, що бомбу було покладено в певне місце, що, далі, може значити, що певна ворожа інсталяція буде висаджена, і т. д.

² D. M. McKay, „The Place of ‚Meaning‘ in the Theory of Information”, *Information Theory, Third London Symposium*, Academic Press, Inc., Publishers, New York, 1956, стор. 220.

³ Norman Abramson, цит. пр., стор. 13.

⁴ J. R. Pierce and J. E. Karlin, „Reading Rates and the Information Rate of a Human Channel”, *Bell System Technical Journal*, том 36, 1957, стор. 497—516, як цитовано в Norman Abramson, цит. пр., стор. 40.

автор, він може помітити інші, які автор не помітив, коли, наприклад, через поквалність чи невміння він не дочислив чи перечислив скількість стіп в однім рядку. І, нарешті, інколи читач добачатиме в творі щось, чого немає, н. п., думатиме, що одно слово наголошене неправильно, тоді, як насправді воно буде не так. — Як бачимо, на цьому дуже примітивному рівні літературний твір не різниться від будь-якого іншого людського вислову. І не диво, бо було б дуже дивно, якби він різнився, оскільки на інформаційнім рівні він і є нічим іншим, як таким висловом.

1.4 Що відрізняє літературний твір від всякого іншого людського вислову чи збору інформації, це тип інформації, з якої він складається, наприклад, у поданім нами випадку, присутність рими і її взирець, стопа, скількість рядків, і т. д., якщо приймемо, як це дехто робить, що того рода інформація робить вислів літературним твором. Протеж, ця тема лежить поза рамцями цієї статті і не місце її тут розглядати, як і зрештою вона для нас не важлива. Але пригляньмося тепер до питання, яке для нас важливе.

2.0 ДЕ ІСНУЄ ЛІТЕРАТУРНИЙ ТВІР?

2.1 Якщо погодимся з висновками, зробленими в попереднім розділі, то вже тепер можемо прийти до певних нових висновків, які трудно було б зробити раніше — а саме, що тому, що літературний твір, як збір інформації, справжньої вартости, так би мовити «своєї цілі», він досягає там, де ця інформація може спричинити якусь реакцію, себто в людським мозку. Безперечно, можна твердити, що літературний твір, це те, що лежить на папері чи, скажімо, награно на магнетофонну стрічку, як, здається, прийнято в традиційнім, дотеперішнім розумінні літературного твору (що традиційне розуміння літературного твору таке, треба розглядати як наше припущення, оскільки не дасться цитати, щоб це підтвердити, але воно мабуть правильне, — принаймні в тих випадках, де від твору вимагається певних характеристик, чи то змістового характеру — н. п., якихось моральних, політичних чи національних вартостей — чи чисто формального — н. п., римування від поезії, т. зв. «тривимірної» розрібки осіб в прозовім творі, чи дотримування мовних норм — бо тільки коли твір уважатиметься одним, самостійним предметом можна до нього ставити вимоги такого роду, в противнім же випадку вже існування одної особи, яка реагувала б позитивно на таку інформацію в її мозку, заперечило б абсолютність тих вимог; а такою особою може бути й автор). Але таке означення твору, якщо воно не неправильне, то принаймні неповне чи мало-вартісне. Нема бо сумніву, що кожен, хто пише для того, щоб те написане читали, цікавитиметься тим, якою буде реакція читача на його писання.

2.2 А тому, що з точки погляду передавання інформації ця реакція читача є не то що цікава, а найбільше цікава і важлива, назв'їм те, що постає в мозку читача після того, як він прочитав те, що автор написав, літературним твором. Те, що автор написав, тому, що має воно для нас неабияку вартість (незаступиму, бо без цього ми ніколи не могли б дізнатися, як виглядає літературний твір, бо він ніколи не повстав би), ми тоді не відкинемо, а затримаємо для наших цілей, називаючи його текстом літературного твору, чи, коротко, просто текстом.

2.3 Щоб зробити наше означення літературного твору цілком логічним і повним з точки погляду твору, як збору інформації, ми не повинні забути про автора і додати, що в його мозку теж, якусь мікросекунду чи скільки там, до того, як він кладе слово на папір, пишучи текст, постає інформація, і що ця інформація є одним з літературних творів — теж дуже важливим, бо без нього теж не могли б існувати твори в мозках читачів.

Але чому вдаватися нам до такого означення літературного твору, т. є місця його перебування? — З трьох причин. Бо коли усвідомимо собі те, що було саме сказане і застосуємо його в житті, можемо прийти до таких трьох висновків.

2.4 Автор літературного твору (припустім, що він людина абсолютно послідовна) буде звільнений від абсолютних, догматичних правил, бо знатиме, що не всі люди свідомі їх, чи з ними погоджуються, і покладатиметься на власний осуд, власну естетику, творячи так твори, якщо не добрі в абсолютнім розумінні, то найкращі, які він може дати; і далі, будучи свідомим, що його твір набере остаточної форми аж в мозку читача, знову ж, знаючи, що немає двох однакових читачів, не обтяжуватиме свого твору різними зайвими елементами, які буді́мо читачеві потрібні — або ж, з другого боку, якщо це його цікавить, навпаки, буде свідомо поповнювати його такими елементами, що зроблять його більш сприйнятливим для певного кола читачів, які реагуватимуть однаково на дані елементи (це залежне від автора, наскільки він хоче розраховувати на статистичні дані того роду, і чи та як йому залежить на апелюванні до смаку читачів).

2.5 Читач літературного твору, будучи свідомим фактів, наведених в 2.4, підходитиме до тексту не як до чогось абсолютного, а як до умовного представлення авторового наміру (т. є. твору), прощаючи авторові прогріхи супроти його (читача) особистих смаків, які автор, не знаючи останніх, зробив. І так читачеве творення літературного твору в своїм мозку будо трохи подібним до детективної праці — на підставі інформації поданої в тексті і, може, навіть іншої інформації про твір чи про автора (н. п., що останній, народившись в певних областях, пише певною говіркою), читач відтворюватиме авторів намір. Таким чином він отримає таке правильне відображення авторового наміру, яке тільки в даних умовах, т. є при

передаванні інформації за допомогою письма, він може отримати.

2.6 Свідомий фактів, наведених в 2.4 і 2.5, і, тим самим, суті тексту, критик, тільки тепер зможе дати його правильну оцінку й оцінку таланту чи досягнення автора. Тут критик, озброєний звичайно більшим знанням ніж читач і, надіємося, гострішим аналітичним розумом, а, особливо, спонукуваний бажанням пізнання «правди» і маючи більше часу на таке завдання, дедуктивним способом, в більшості випадків, зможе дати набагато вірнішу оцінку предмета свого розглядання, ніж у випадку старого («паперового») означення літературного твору. Безперечно, абсолютно точною картини літературного твору в авторовім мозку він не дістане, але принаймні очистить її від всілякого павутиння його власних смаків і упереджень. Далше, вивчивши автора або з самого тексту або й із інших джерел, він зможе, принаймні місцями, відрізнити його твір від текстового представлення останнього за правилами, прийнятими автором, і так дати оцінку вміння автора віддати свій намір, що буде щось в роді оцінки його техніки, і показуватиме, як далеко авторові треба йти (як багато йому вчитися передавати свої наміри), щоб досягнути перфекції в обмеженні умов, що їх він сам собі поклав. Знову далі, маючи якісь статистичні дані про читачів, в руки яких даний твір може потрапити, критик зможе передбачити, як твір буде сприйнятий різними колами цих читачів, чи в творі є досить ключів для того, щоб авторів намір був сприйнятий (або, які кола читачів і до якої міри зможуть його сприйняти, може ж бути так, що, наприклад, іншомовна людина твору взагалі не сприйме, хоч такий висновок тривіальний). Це буде, треба сказати, тільки оціненням потенціалу тексту, а не наданням йому якоїсь означеної оцінки чи ноти. І вкінці, що теж може бути функцією, якщо не завданням, критики (і це вона часами виконує), він зможе підкреслити чи додати ключі до розшифрування тексту, полегшуючи цим сприйняття твору читачем.

2.7 Усвідомлення, зроблене в цім розділі, хоч воно й може бути підсумоване в однім, не таким то й довгим реченні, може мати майже безконечне практичне застосування в розумінні, оцінці, а особливо в будові автором літературного твору. Н. п., тому, що інформація, яка не вживається в творі для досягнення його цілі, затирається в людськім мозку (відкладається набік), вклучання її не то що непотрібне, а часами, з естетичного боку, небажане, бо робить воно твір непотрібно навантаженим, так би мовити, надутим. Тому то наполягання на дотримуванні хронології там, де дії незалежні одна від одної (н. п., що Іван їздив до міста десять разів і кожного разу робив щось зовсім незалежне від попереднього разу), зовсім не суттєве, бо так чи інакше воно затреться в мозку читача (в нашім прикладі, наприклад, він може навіть забути, скільки разів Іван їздив до міста — вісім чи дванадцять).

Це і є свідомою чи несвідомою причиною видалення хронології з багатьох творів сучасних письменників, суті чого багато з читачів і, мабуть, не менше критиків, не розуміє. (Хоч у такого письменника, як Робба-Грійє, хронологія не завжди видалена, як декому може здаватися. Часто вона представлена якимсь побічним, додатковим засобом, а не ситуацією в творі; наприклад, в романі «В лябіринті», автор, щоб відрізнити час, коли писана книжка, від часу в самім творі, показує муху, яка лазить по абажурі, і яка не лазила б під час дії в творі, бо остання відбувається зимою.) Але ця тема вимагала б окремої статті.

2.8 Одне з таких застосувань цього усвідомлення може бути в розгляданні функції мови тексту літературного твору. А тому, що це і є темою цієї статті, зупинімся на цьому питанні.

3.0 ЯКА Є ФУНКЦІЯ МОВИ ТЕКСТУ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ?

3.1 Єдиною функцією мови тексту літературного твору є передавання інформації з мозку автора до мозку читача; чи, згідно, затримання цієї інформації і роблення її приступною. Деколи мова тексту може бути темою літературного твору, наприклад, коли автор будує речення, щоб виявити якісь фонетичні, лексичні, чи синтаксичні питоменності мови, що це трапляється дуже рідко (звичайно, як додаток до головної теми твору). Але зауважмо, що навіть тоді мова тільки набирає додаткової функції теми і тоді цю її частину можемо розглядати окремо від її інформативної функції.

3.2 Є багато спірних поглядів на відношення мови до твору, який у ній закодований. У нас традиційні кола, чи принаймні частина їх, уважають її так тісно зв'язаною з літературним твором, що останнього без попередньої не можна уявити.⁵ Більш прогресивні кола деколи прирівнюють мову до матеріялу, з якого зроблений твір, як скульптура з глини.⁶ Останній погляд поділяє теж дехто з чужинців.^{7, 8} Але ця метафора здається трохи невідповідною чи неточною, хоча б

⁵ Н. п., Іван Кошелівець, «Про переклади й різне інше», *Сучасність*, ч. 4, 1969, стор. 63.

⁶ Н. п., Богдан Войчук, «Тільки про різне інше», *Сучасність*, ч. 7, 1969, стор. 70.

⁷ R. Welleck and A. Warren, *Theory of Literature*, New York, 1949, 1956, ст. 177, як цитовано в Sol Sapora, „The Application of Linguistics to the Study of Poetic Language”, *Style in Language*, Edited by Thomas A. Sebeok, The Technology Press of MIT and John Wiley & Sons, Inc., New York, 1960, стор. 83.

⁸ Edward Sapir, *Language*, Harcourt, Brace & World, Inc., New York, 1949, стор. 222.

і тому, що, як Сол Сапора підкреслює,⁹ знання хемії матеріялу, з якого робиться скульптура, не матиме майже ніякого впливу на якість твору, тоді, як знання мови матиме багато більший вплив. Метафори метафорами, і коли вони вживаються для окраси, їхня влучність не така важлива. Але в нашій випадку, де ми хочемо дійти до суті, аналогія мусить бути дуже близька. Тому то краще мову тексту було б порівняти не до матеріялу скульптури, а до приладу, яким цей матеріял оброблений. Аналогія тут майже цілковита. — Людський мозок (дослівно, якщо повіримо фізіологам) є масою, яку автор моделює. Мова, це прилад, який він уживає для цього моделювання. А його уживання мови, це уживання цього приладу.

3.3 Тепер можемо залишити аналогію і говорити про саме явище мови, послуговуючися поняттями маса, прилад і уживання. Як бачимо, єдине, що важливе, це кінцевий витвір — змодельована маса, себто, за нашим означенням, літературний твір у мозку читача. З одного боку, можна сказати, що не важно, який прилад був застосований, щоб цей витвір створити. З другою ж можна твердити, що певного роду досягнення не будуть можливі з даним приладом. Щоб ширше висвітлити це, і ми це зробимо в дальшому, треба показати наскільки суттєвими можуть бути різниці між мовами текстів літературних творів. Але далі теж бачимо, що якість витвору не буде обов'язково пропорційна до складності приладу, а буде функцією його вживання. Деколи обмеженість приладу може створити ефект, який надасть витворові якусь оригінальну рису, що зробить його цікавим. (Наприклад, в скульптурі вживання великого долота надасть статуй експресіоністичної неотесаності, як в ранній романській скульптурі.) Іншим разом, потужний чи дуже прецизний прилад може бути наслідком того, що автор присвятить самому приладові надто багато уваги і дасть по суті поганий твір, скажімо, дуже «залізаний». Отож про якість, як функцію приладу, не можна й говорити, тільки про різницю. Цей висновок може здаватися необґрунтований, оскільки він винесений тільки з аналогії, тому пригляньмося до цього питання ще раз.

3.4 Досі ми розглядали мову в абстрактному контексті, як прилад. Подивімся тепер на неї, як таку: які наслідки вона, так, як вона виглядає в тексті літературного твору, викличе в самім літературнім творі, коли він постане в мозку читача (про мозок автора, себто його літературний твір, тут не треба говорити, бо особливості мови тексту є наслідком його літературного твору, а не навпаки і цей наслідок включає і всі зайві чи неправильні елементи, що їх автор поклав у свій твір через невміння або неспроможність віддати свій намір. Певна мовна одиниця, чи це буде параграф, чи речення, чи фраза, чи слово, чи навіть частина слова (н. п., закінчення) можуть викликати такі, з'ясовані нижче, реакції в читача:

⁹ Sol Sapora, цит. пр., стор. 83—84.

3.5 Читач зрозуміє мовну одиницю і вповні погодиться з її застосуванням, себто свідомо чи несвідомо скаже собі, що він цю одиницю вжив би так само. Це відноситься й до випадків, коли вжиття цієї мовної одиниці викличе подив чи захоплення у читача. Коротко кажучи, це випадок, коли застосування мовної одиниці автора збігається з правилами (лексичними, граматичними, чи фонетичними) читача.

3.6 Читач її зрозуміє, але не погодиться з її вжиттям, і тим вона викличе у нім якусь негативну реакцію, наприклад, несмак, обурення, і т. п. (хоч деколи це може бути тільки усвідомлення, що він так цієї мовної одиниці не вживав би). Ця мовна одиниця може бути зрозуміла читачеві тому, що зустрівач він її вже раніше в іншому контексті, а може бути зрозуміла тільки завдяки ключеві, який знаходиться в данім тексті (або й буває якимось з ним спорідненим), тому, що читач зустрічається з нею вперше. Цей ключ може бути загальний семантичний контекст твору (т. є, зміст), або й сам текст (наприклад, коли слово парафразується в тексті), може бути якийсь додаток до нього (н. п., словник незрозумілих слів на кінці твору, чи примітки), інша азбука, яка вказує на чужоземне походження одиниці (яке — треба догадатися зі шрифту чи контексту), що уможливають віднайти її значення в відповіднім словнику, і т. д., і т. д.

3.7 Читач не зрозуміє мовної одиниці через відсутність ключа для її зрозуміння (неспроможність читача тут, безперечно, не можна брати до уваги). Це значить, що мовна одиниця не існує в такій формі в мові чи мовах відомих читачеві і, в додатку, автор не дав у тексті літературного твору ключа для її зрозуміння.

3.8 Мовна одиниця буде полісемантичною через відсутність ключа для розв'язання полісемії. Така одиниця може мати в додатку характеристику 3.5 або 3.6, себто може бути вживана в усіх її значеннях, так, що не викличе негативної реакції читача, або так, що її викличе. Значить, коли полісемія буде розв'язана, ця одиниця опиниться в одній із двох вищезгаданих категорій.

3.9 Читач неправильно зрозуміє мовну одиницю через відсутність ключа для її правильного зрозуміння. Тут ця одиниця, перед її правильним зрозумінням, теж може посідати характеристику 3.5 або 3.6.

3.10 Поминаючи можливість, що автор хоче викликати у читача реакцію саме таку, як це робить мовна одиниця в випадках 3.6—3.9, себто коли він уживає її, знаючи, чи припускаючи, що читач реагуватиме на неї саме так, як він хоче, бо тоді ці випадки властиво зводяться до 3.5 (читач зрозуміє авторів намір), а зробивши припущення, що автор саме хоче, щоб мовна одиниця була сприйнята так, як у випадку 3.5, ми можемо прийти до певних, поданих далі висновків. — Тільки випадки 3.7—3.9 становлять справді серйозну проблему, бо

бажана інформація взагалі не доходить до читача. Цих випадків автор повинен остерігатися, як тільки може, бо тоді твір розбігатиметься з ціллю. Щоб запобігти цьому, текст повинен бути доповнений відповідними ключами. Зауважмо, однак, що ці ключі деколи можуть бути дуже загального характеру — н. п., чужомовні словники, де окреслено значення слів уживаних в тексті; в цьому випадку автор мусить тільки уможливити читачеві догадатися, до якої мови належить слово (як це робить Павлд у своїй поезії). Але не спрощуймо цієї проблеми до тривіальної — не завжди буде її так легко оминати. Справа в тім, що ні автор ні будь-якої інший не може встановити наперед характеристики людей, які будуть читати текст, бо кожна людина інакша. В цьому випадку автор може зробити припущення, що текст буде читаний читачами (т. е., що він пише його для читачів), які знають мову, в якій він написаний. Але і тут проблема не цілком розв'язана. — Вибираючи якусь групу читачів, автор конфронтується із ступенем мовної однотайности цієї групи, бо хоч є можливим, в теорії, що буде стовідсотково однотайна, але й можливо, що її однотайність буде значно менша. В таких гірших випадку автор, не знаючи, якого роду читачі будуть сприймати текст його літературного твору, єдине, що може зробити, це вибрати собі якусь підгрупу, яка, як він знає, існує (і членом якої він очевидно є), і звертатися до неї; на другі ж підгрупи, єдине, що він може зробити, це махнути рукою, ще може надіючися, що ті члени з них, які будуть зацікавлені твором, попрацюють достатньо над ним (ужиють даних ним чи якихось зовнішніх ключів), щоб його правильно сприйняти. Зауважмо, що говорить тут, що якість твору буде відворотно пропорційна до кількості потенційних читачів, які не матимуть з ним проблем) в його тексті це абсурд. Бо твір тоді був би залежний, поперше, від мовної однотайности групи (в другім випадку ще й від числа людей, які послуговуються певною говіркою цієї мови), і уродженці більш однотайного мовного оточення, чи певного діалекту, автоматично були б потенційно здібнішими авторами, ніж ті, що походять з інших мовних груп. Щоб хоч частинно вибратися успішно з такої ситуації, автор мусів би якимсь чином встановити, чим вирізняється мовна група, для якої він пише — що було б нелюдським завданням для однієї, ще до того нефахової, особи приналежної до нації (такої, н. п., як українська), говірки якої недостатньо описані.

3.11 Це стосується випадків сприймання мовної одиниці читачем — 3.7—3.9. Зостається ще тільки випадок 3.6. Проблема із ним властиво така сама, як із останніми, себто кількість мовних одиниць цього типу буде залежна від мовної однотайности групи, для якої твір написаний. Але він має трохи інші особливості. — Твір тут не буде неправильно зрозумілий, а тільки викличе якусь негативну реакцію у читача. Ясно, хтось скаже, що коли твір викличе несмак, а автор

цього не хотів, то твір є невдалий. До того ж можна додати (за твердженнями поданими раніше), що особливість мовної одиниці, яка викликає несмак, саме і є інформація, а не щось собі таке неважне. Це правда, але було б найвним думати, що знайдеться якийсь твір, який, якщо не з мовного боку, то з якогось іншого (тематичного, образного, структурального, і т. д.), не викличе якоїсь негативної реакції у якоїсь групи читачів.

Коли автор має до діла з мовним суспільством, яке значною мірою однотайне відносно даної одиниці, може бути якийсь сенс у видаленні цієї мовної одиниці з тексту. Але коли так воно не є, така зміна може не принести бажаної користі. А що про мовну однотайність суспільства одній мовознавчо-нефаховій людині говорити важко, цей підхід краще не пропонувати, як розв'язку.

3. 12 Пригляньмося ще раз до заторкненої проблеми. — Вона зводиться не до непорозуміння, а до порушення смаку. Адже ж відомо, що смак, явище гнучке, і він може бути вироблений. Тоді, чи не має автор права старатися змінити наставлення читачів до застосування ним даної мовної одиниці; так само, як він це робить з багатьма іншими характеристиками твору? Безперечно, цей підхід може бути утруднюваний активним поборюванням вживання певної мовної одиниці. Коли читачеві прищепиться погляд, що щось є негативне, це буде важче усунути, ніж коли дораджувати йому бути по-блажливим відносно несмачних (властиво йому чужих, бо тут тільки про те й ідеться) мовних одиниць. Виходить, як бачимо, що труднощі з уживанням чужих мовних одиниць в тексті твору не до такої міри зв'язані з читачами, як з тими колами, які через свій авторитет (критики, мовознавці, і т. д.) твердять, що вживання певної мовної одиниці неправильне, і тим наставляють читачів проти неї. Займати таку позицію із точки зору передавання інформації (відображення авторового наміру), як бачимо, немає причини, бо читач знає дуже добре, що автор хоче сказати, тільки він не хоче погодитися з тим, як це зроблено.

3. 13 Тому то, властиво, не потрібно докладати більше труду до того, щоб доказати нелогічність настанови, що мова тексту літературного твору мусить дотримуватися мовних норм. Але нам добре відомо, які є підстави такого твердження і тому, щоб випередити оборонців цієї настанови, розглянемо їх. Настанова ця основана на твердженні, що серед даного мовного середовища, в додатку до його «правильної» мови, яку називають літературною чи стандартною, існують мовні одиниці — фонетичні, лексичні, морфологічні чи синтаксичні —, які є неправильними. І вживання «неправильних» мовних одиниць в тексті літературного твору, до більшої чи меншої міри (чи може й цілковито) принижує його вартість. Тому пригляньмося до цього погляду.

4. 1 Вичерпна відповідь на таке поважне запитання, як заголовок цього розділу, була б дуже амбітною, якщо не неможливою. Тому обмежимося тут до розгляду тих питань мови, які мають безпосереднє відношення до нашого наміру. (В цьому висунемо ряд тверджень, які матимуть за завдання заперечити твердження тих кіл, які вважають, що відокремити літературний твір від мови його тексту неможливо, або, інакше висловлюючися, що відступлення (особливо несвідомі) в мові тексту літературного твору від стандартної мови понижують вартість літературного твору. Почнемо з найбільш загальних тверджень і перейдемо до специфічних.

4. 2 Якщо можна сказати, що якесь суспільство (напр., нація) має одну мову, то ця мова постійно міняється,^{10 11} хоч ця зміна може бути непомітною для того, хто за цим не слідкує.¹² Якщо це так, якщо зміни допускаються на те, щоб формувати мову, то мовні одиниці в тексті літературного твору, що не належать до стандартної мови, можна трактувати як пропонувані зміни, і спитати, чому тоді, в дану мить, було б заборонено їх вводити? Бо, у протилежному випадку, треба було б твердити, що зміни, які вводилися вчора, і які тепер є частиною стандартної мови, є неправильні, і, тим самим стандартна мова є неправильна.

4. 2 Тому, що є незаперечним, що мови постають завдяки змінам, то настанову, щоб не дозволяти на ввведення нових змін в дану мову, треба чимось обґрунтувати. Одною такою причиною було б твердження, що раніша мова була недостатньо розвинута для її комунікативного завдання, а сьогодні вона достатньо розвинута. Одначе, такий аргумент ледве чи можна було б обґрунтувати фактами, принаймні в усіх випадках (стосовно окремих мовних одиниць в даній мові, а не окремих мов), бо багато змін, які було допущено в мову, явно не роблять її більш комунікативною, а просто іншою. Наприклад, коли мова потребує нового слова, яке було б незручно описати цілою фразою (н. п., циклотрон, електрон і т. д.), то тут можна говорити про поліпшення комунікативності. Але коли одно слово замінюється другим, яке тільки фонетично різниться від нього, і воно не помітно коротше чи краще вкладається в фонетичну систему мови, що може умовно можна було б назвати поліпшенням комунікативності (н. п., «солдат» замість «воїн», чи «це» замість «се»); чи коли вводяться фонетичні, морфологічні, і синтаксичні зміни, які знову ж не мають нічого спільного з поліпшенням комунікативності (н. п., перехід наголошеного «о» в «і» як в «стол/

¹⁰ Ronald W. Langacker, *Language and its Structure*, Harcourt, Brace & World, Inc., New York, 1968, стор. 175.

¹¹ Edward Sapir, цит. пр., стор. 147.

¹² Leonard Bloomfield, *Language*, Holt, Rinehardt and Winston, New York, 1961, стор. 281.

стіл»; чи заступлення звичайно коротшого місцевого відмінка довшим давальним, яке тепер вводиться в українську мову, як н. п., «на ліжкові» замість «на ліжку»; чи заступлення закінчення «ой» родового відмінка прикметників і іменників жіночого роду закінченням «ої», яке по суті довше, бо складається із трьох фонем), то аргумент розпадається.

4. З Якщо це так, то тоді заборона ввведення нових мовних одиниць мусить бути основана на якомось інших критеріях. Критерії ці можуть відноситися або до компетентності (права) тих, хто ці мовні одиниці уводить, або ж до характеру самих мовних одиниць. Себто, вже не можемо виключити можливість ввведення нових мовних одиниць, а тільки певних із них. Пригляньмося спершу до першої можливості.

4. 4 Часто можна почути твердження, що не поодинокі особи, а тільки народ має право міняти мову. Неправильність такої думки може бути легко доказана. Якщо її допустити, то це повинно означати, що якщо якась нова мовна одиниця вводиться в мову, вона мусить постати в цей сам час (може до найменшої долі секунди) в мозках принаймні якогось певного числа осіб (якого, це ще треба було б окреслити). Та перевірення цього факту вимагало б фантастичних зусиль, яких, зрештою, ніхто ніколи не підійметься, бо практично (перевірити це неможливо (завважмо, що, раз мовна одиниця висловлена людиною, можливість її розповсюдження така, що, коли б та сама мовна одиниця, навіть за досить короткий час, була висловлена якоюсь іншою особою, в іншій, доволі віддаленій місці, практично майже не можна було б виключити впливу першої на другу, навіть при щирім переконанні другого породжувача її, бо він міг би бути несвідомим впливу). Отже, вище згадане твердження явно недостатньо обдумане. Такі нові мовні одиниці, які приписуємо народові, напевно майже завжди, статистично говорячи, породжуються одною особою, яка залишається анонімною. Це wyjaснення й підтверджують компетентні мовознавці.¹³ Але, хіба анонімність може мати якесь відношення до якості чи взагалі характеру мовної одиниці? Якщо застосувати такий принцип, то він буде цілком арбітарним. Тож, мабуть, і ті, хто проповідує народність змін, не приписуватимуть самій анонімності ваги. Ідеться тут, безперечно, про прийняття мовної одиниці народом, себто якоюсь частиною мовного суспільства. Але, якщо це так, то, коли мовна одиниця появиться, багато часу мусить пройти, щоб побачити, чи вона в народі може прищепитися, отже, зараз по появі її, не матимемо права відкидати її, як «ненародну». Але, тому, що ми не можемо виключити можливості, що, хоч вона не прийнялася за якийсь час, одного гарного дня вона таки прийметься, часові критерії взагалі не можуть бути приводом відкидання нових мовних одиниць.

¹³ Roland W. Langacker, цит. пр., стор. 57.

4. 5 Тому, що звичайно не народ колективно, а поодинокі особи створюють і вводять нові мовні одиниці (найбільша можливість колективного творення нових мовних одиниць заіснує під впливом якихось зовнішніх чинників, таких, як, наприклад, контакт з чужими мовами, де більше ніж одна особа може створити однакову мовну одиницю незалежно, модифікуючи чужу мовну одиницю, н. п., слово, таким самим механізмом, н. п., фонетичною системою рідної мови, як, н. п., в вимові англійського «bus», як «бас», українців в Америці; статистично породження однакових нових мовних одиниць без таких зовнішніх чинників є дуже неправдоподібне), можна було б твердити, що тільки певні особи мають таке право. На перший погляд таке твердження здається досить логічне — мовляв, не можна першій-ліпшій, напівписьменній людині дозволяти «псувати» мову; тільки ті, що компетентні, можуть мати право її міняти. Та в цьому випадку треба окреслити компетентність. Перше, що приходить на думку, безперечно, є знання мови — себто тільки ті люди є компетентні це робити, хто знає мову, т. є, вчені люди, особливо мовознавці. На цей аргумент можна дати ряд відповідей. Поперше, мови безперечно мінялися задовільно, заки існували мовознавці, доказом чого є принаймні більшість сучасних мов, бо принаймні більшість із них розвинулися без серйозної допомоги мовознавців. Далі, що є безпосереднім запереченням, кожна нормальна людина визначається здібністю (і ця здібність є те, що найбільше відрізняє її від вищих клясів тварин), до часу коли вона стане дорослою, вивчити мову *самостійно*, і задовільно, через контакт з іншими людьми. Цей факт підтверджується найбільшими авторитетами в модернім мовознавстві. Так Блумфілд каже, що «наші школи вчать нас дуже мало про мову, а те, що вони вчать нас, є звичайно неправильним,¹⁴ і, даліше за суджує погляд, що мовознавці, завдяки своєму вивчанню мови, мають право приписувати, як люди повинні говорити.¹⁵ Сепір каже, що немає двох осіб, які говорять тою самою мовою, а своїм власним діалектом; цим він стверджує, хоч і посередньо, що кожний член мовного суспільства є однаково компетентний у мовних питаннях.¹⁶ Чомскі вже зовсім дослібно каже, що кожна нормальна людина є однаково («повністю», за його словами) компетентна у своїй матерній мові.¹⁷ Такий погляд був обстоюваний і мовознавцями раніших ге-

¹⁴ Leonard Bloomfield, *Outline Guide for the Practical Study of Foreign Languages*, Baltimore, 1942, стор. 1, як цитовано в Mario Pei, *The Voices of Man*, Harper and Row, Publishers, New York, 1962, стор. 117. В цій книжці див. примітку 2 на стор. 122, де подано більше подібних цитат.

¹⁵ Leonard Bloomfield, *Language*, стор. 7.

¹⁶ Edward Sapir, цит. пр., стор. 147.

¹⁷ Noam Chomsky, *Current Issues in Linguistic Theory*, Mouton & Co., The Hague, 1964, стор. 8—9.

то ще можливо можна було б будувати якісь теорії. Але коли дана мова явно відбиває різні чужі лексичні впливи (н. п., турецькі, себто не індоєвропейські, в українській мові, такі, як «козак», чи «карий», чи «байрак»), то про якусь органічність лексики не може бути мови; себто лексика не підпорядковується не то, що якимсь метаправилам, а навіть простим правилам. А, зрештою, якщо це не так, то мовознавство такі правила чи метаправила не відкрило і, тому, мовознавці ніякою мірою не можуть бути більше компетентні в цій ділянці, як яка небудь інша людина, оскільки вони теж мусять покладатися тільки на власну інтуїцію. Якщо ж іде про морфологію і синтаксус, то вони складаються з правил.

Правила ці безперечно (звичайно) об'єднані в якісь групи, які, собою, творять структуру мови. Але, поперше, є незаперечним, що не всі групи правил навіть одного аспекту мови мають якоесь відношення одна до одної; себто, є незаперечним, що принаймні деякі із них є зовсім незалежні одна від одної і не підпорядковуються ніяким спільним метаправилам. Наприклад, не можна сказати, що в українській мові існує якоесь споріднення між відміною дієслів і іменників; або, що існує споріднення між керуванням іменника прийменником і порядком підмета і присудка в реченні. Далі, є теж незаперечним, що для багатьох правил в будь-якій природній мові (на відміну від штучних, таких, як програмувальні мови в кібернетиці) існують винятки. Отже, бачимо, що нові правила, якщо вони не входять в існуючі групи правил, можуть бути розглядані або як окремі, незалежні групи, або як винятки, яких вже так чи інакше багато в мові. Правда, тут можна твердити, що додаткова нова група правил чи винятків, хоч вони і не єдині, робитимуть мову ще більше складною («нелогічною»), ніж вона вже є. І таке твердження зовсім слушне. Але, коли поліпшення (комунікативні), які нова мовна одиниця введе в мову достатньо великі, вони можуть переважити цю від'ємну сторону її, і одиниця така в мові таки прийметься. І це і є єдине мірило, яким можна оцінювати нові мовні одиниці. А далі, зауважмо, що називати такі мовні одиниці «неограниченими» не можна, бо мова вже включає такі одиниці, що випадають з правил, яким вона в більшості підкоряється. Щоб показати, що це справді так, подивімося на деякі сучасні мови. Всі вони виглядають нібито статичні, і дехто може твердити, що їхні структури пов'язані в органічну, нерозривну єдність, яка тільки може здаватися непов'язаною. Але, коли порівняємо групу мов, які походять з одного кореня, побачимо, що або «органічність», про яку йдеться відноситься до таких загальних аспектів, що вони однакові в усіх мовах (принаймні тих, що походять з того жореня), або її цілком немає, оскільки різниці між мовами, які походять з одного кореня можуть бути колосальні. Візьмім, наприклад, індоєвропейські мови. Існують між ними мови з дуже сильною системою відмін, такі, як східнослов-

новатимуть ці нормативні чи консервативні кола факт, що мови мінялися «правильно» в минулому) то і вона мала б право ввести в мову таку нову мовну одиницю. Отже, бачимо, що, в найгіршому випадку, не в фахові вводителів справа, а в самих мовних одиницях. Тому пригляньмося тепер до них.

4. 7 Розгляданням характеру нових мовних одиниць, чи мовних одиниць взагалі, будемо відповідати на питання, до якої міри аналітична компетентність важлива для права вводити нові одиниці в мову, і які мовні одиниці, якщо такі існують, не мали б права бути введені в мову. В цім випадку, єдине, що можна вимагати від мовної одиниці, це те, щоб вона якоюсь мірою гармонізувала з рештою мови, т. є, висловлюючися формально, щоб вона не випадала із загальної структури мови, чи, іншими словами, щоб вона була «органічна». В такім разі треба нам встановити, яку єдність можуть творити структури різних аспектів мови, чи що таке їхня органічність. Тут поділимо, за традиційною манерою (а для нашої цілі вона цілком задовільняюча), мову на лексику, морфологію, синтакту, і фонетику (в писаній мові буде їй відповідати правопис), і подивимося окремо на кожну з них. В теорії, справа тут дуже проста — кожна нова одиниця мусить підпорядкуватися окремо правилам кожної з чотирьох (чи п'ятьох) аспектів мови. Та в практиці справи стоять інакше. — Що таке підпорядкуватися (чи «гармонізувати з» згадане раніше)? Якщо воно значить «не відходити від», то це виключає ввдження мовних одиниць з новими характеристиками в данім аспекті мови, н. п., що дане слово мусить складатися з фонем, що вже існують в мові. Але тоді це виключало б можливість міняти мову і настоювало б на її статичності, т. є, відбирало б їй право, яке вона мала раніше, і завдяки якому вона набула свої теперішні характеристики. Якщо ж не йдеться про те, тоді нові мовні одиниці мусять підпорядковуватися тільки правилам, які об'єднують правила даного аспекту мови, себто метаправилам. (Але, властиво, і на це не було б ніякої причини, бо якщо міняються правила, то можуть мінятися і метаправила, хіба якщо було б доказано, що, поперше, метаправила ніколи не мінялися в ніякій мові, що значило б, що всі мови, що походять з одного кореня, мали б однакові метаправила, і, в додатку, що характер метаправил якоюсь мірою так тісно зв'язаний з людською здібністю говорити, що зміна цих метаправил відбирала б людині мову). Отже, пригляньмося тепер до них в контексті різних аспектів мови.

4. 8 Візьмім під розгляд найперше лексику. В мовознавстві загально прийнято, що відношення між фонетикою і семантикою (signifiant і signifié в термінології Де Соссюра) є арбітрарне²¹ бо інакше всі мови були б лексично однакові.²² Якщо вся лексика мови виводилася б з одного джерела,

²¹ Milka Ivić, цит. пр., стор. 127.

²² Mario Pei, цит. пр., стор. 23.

нерадій. Так, Де Соссюр твердив, що вже сам акт мови підтверджує нищення існуючої норми,¹⁸ і його поняття мови особи («parole»), як справжня реалізація мови, говорить про однакову компетентність всіх членів мовного середовища. Теж Казанська школа Бодуена де Куртене, ще раніше (в 1880-их роках) висловлювала подібні думки, і навіть бачила мову, як поле бою між консервативними і прогресивними силами.¹⁹ (Ширше обговорення цієї теми та критику нормативних позицій можна знайти в книжці популярного характеру «Голоси людини» американського мовознавця Маріо Пей).²⁰ Тому то, щоб твердити, що тільки певна група людей є компетентна вводити зміни в мову, треба довести, що компетентність цієї групи є справді надзвичайна, чи, радше, що особи поза цією групою некомпетентні в знанні своєї мови, заперечуючи цим не тільки факти і здоровий глузд, а й найбільші мовознавчі авторитети.

4. 6 Але, на якій підставі робилися б такі твердження? Сам факт відвідування університету чи навіть посідання диплому ще нічого не значить. Що могло б бути важливим — це знання. Але якого знання набувається при вивчанні мовознавства? В основному знання техніки аналізу й опису мови, а не самих фактів. Адже для того визначається ця техніка, щоб пізніше, зі зібраних фактів (т. е. фактів, які мовознавець колись збере серед народу), зробити якісь узагальнюючі висновки (відкрити принципи структури; мовознавство у світі, до речі, тепер в більшості зацікавлене навіть не тим, а відкриттям правил, чи мов — метамов, — які служили б для опису структури людських мов). Отже, вивчаючи мовознавство набувається здібність роблення *аналізи* існуючих вже фактів, а не самих фактів. Дальше, навіть такі мовознавчі кола, які колись настоювали (чи може й ще тепер це роблять) на приписуванні норм, робили це не на підставі знання вводити нові норми, яке набули в школі, а теж на підставі здібностей аналізувати існуючу мову і відкривати у ній факти, які за їхнім твердженням (що, треба признати, частинно правда, але це, як побачимо, не робить різниці), нефахова людина не завжди помітила б. Отже, ще раз, поминаючи факт, що світове мовознавство не згідне з цим наставленням, мовознавці були б єдиними компетентними особами вводити нові мовні одиниці в мову, тільки тоді, коли б їхня набута в школі здібність аналізувати такі одиниці, приводила їх до висновку, що ці одиниці якоюсь мірою неправильні. А, якби якась особа, яка не студіювала мовознавства теж посідала, скажімо в деяких випадках, таку ж інтуїтивну здібність приходити до такого ж висновку (а що це можливе, цього мабуть ніхто не заперечить, бо цим мабуть і пояс-

¹⁸ Milka Ivić, *Trends in Linguistics*, Mouton & Co., The Hague, 1965, стор. 128.

¹⁹ Там таки, стор. 98.

²⁰ Mario Pei, цит. пр., стор. 116—121.

в'янські чи балтицькі, а існують такі, як англійська і романські, де відміна іменників майже цілком затерлася. Отже, або зміни введені в останні мови були «неорганічні», або система відмін в попередніх мовах є «неогранічною». Якщо перше правда, то можна вводити «неорганічні» зміни в мову; якщо друге — то про яку «органічність» може бути мова (і, ясно, не було б «неорганічним» видалити систему відмін зі східнослов'янських мов). Ми схильні до першої інтерпретації наведеного явища, себто, що приходить час, коли в дану мову вводяться зміни в її структуру, які, хоч вони і випадають із загального узору, можуть в мові прищепитися і надати їй зовсім інакшої структури. Такі зміни можуть відноситися якщо не до всіх, то принаймні до багатьох аспектів структури мови, які на перший погляд можуть видаватися абсолютно святими.

Подібне, мабуть, можна було б сказати і про фонетику, але, оскільки вона має дуже незначне відношення до нашої теми (т. є, до писаного слова — н. п., якщо писати прийнятою азбукою, то ввведення нових фонем неможливе), розглядати її детальніше не будемо.

У зв'язку з тим, що сказано вище, варто підкреслити, що багато, якщо не всі структуральні єдності мови свідомо чи несвідомо відчуються людьми, які нею говорять, навіть коли вони не мовознавці, доказом чого, знову, є наявність таких структур (попри винятки до них) в мовах, оскільки вони були створені такими людьми. Так, що, хоч і є незаперечним, що такі люди цих структур не вміли б описати, вони здібні підсвідомо їх помітити, і їм підкорятися, і, коли б вони вводили нові мовні одиниці, старалися б підпорядкувати останні їм. Добрим прикладом цього є ввведення нових слів в українську мову, такі, наприклад, як «кіно», що їх «звичайні» люди обов'язково хочуть трактувати, як слово середнього роду, родовий відмінок якого є «кіна». Іронічним і парадоксальним є те, що саме мовознавці, ті, які нібито мали б мати більше здібностей помічати «органічність» мови, ніж попередні, настоюють на тім, щоб це слово не відмінялося, і тим випадало з загальної структури мови.

Закінчення в наст. числі

Виступ Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби та В. Черновола на оборону В. Мороза

З поширеної на Україні машинописної копії передруковуємо нижче листа Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюби та Вячеслава Черновола з відповіддю на погромницьку статтю Я. Радченка в газеті «Радянська освіта» проти засудженого в листопаді 1970 року на 14 років ув'язнення і заслання радянського історика і публіциста Валентина Мороза.
— Редакція.

ДО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

У газеті «Радянська освіта» за 14 серпня 1971 року надруковано за підписом Я. Радченка статтю «Апостол» і його штандарти». Мусимо реагувати на неї хоча б тому, що в ній у брехливому контексті згадано наші імена.

Стаття Я. Радченка з'явилася як відповідь на голоси західної преси з приводу судової справи історика й публіциста Валентина МОРОЗА, заарештованого в червні 1970 року і в листопаді того ж року засудженого Івано-Франківським обласним судом на дев'ять років ув'язнення в тюрмі й таборі особливого режиму та п'ять років заслання — всього на чотирнадцять років покарання.

Природно було сподіватися, що автор статті покаже фактичну сторону цієї — так чи інакше екстраординарної — судової справи, дасть її кваліфіковану юридичну інтерпретацію і, вже спираючись на таке ґрунтовне висвітлення суті питання, за всіма правилами полемічного мистецтва, виступить у бій проти буржуазних фальсифікаторів.

Та ба! Подібні сподівання виявляються наївними. Автор статті в простоті душевній (а може, знаючи закони жанру?) вважає, мабуть, що в такій благословенній сфері, як боротьба з «українським буржуазним націоналізмом», здоровий глузд і елементарна логіка не конче потрібні, а фактична достеменність і правда — вже й зовсім зайва розкіш. Тут, гадає він, усі засоби дозволені. Тому і вважає за можливе не входити у такі «дрібниці», як конкретний зміст судової справи, її фактична сторона, юридична обґрунтованість тощо, — а,

поминаючи ці скучні етапи розвитку теми, зразу дає максимальне навантаження своїй уяві, аби вона змалювала якомога страшнішу парсуну «ворога» — подібно до того, як ото гоголівський коваль Вакула розмальовував чортів, якими довірливі матері-селянки лякали своїх дітей.

Рівень названої статті не дає нам можливості серйозно дискутувати з її автором, тому коротко перерахуємо тільки основні свідомі перекинуті фактів, допущені Я. Радченком.

1. В. Мороза названо у статті «апостолом зради», і кілька разів наголошується, що він засуджений за зраду Батьківщини. Це твердження позбавлене будь-якого політичного і юридичного змісту. Воно є хіба що реторичною фігурою. Але ж яке право має автор вдаватися до «реторичних фігур» там, де йдеться про долю людини і про правдиве інформування громадськості? Зрештою, Конституція нашої країни та Кримінальний кодекс точно окреслюють поняття «зради Батьківщини», і тут не повинно бути місця фантазії та сваволі. Насправді В. Мороза судили на за ст. 56 Кримінального кодексу УРСР («зрада Батьківщини»), а за ст. 62 («антирадянська пропаганда й агітація»). Йому інкриміновано не шпигунство, диверсії, терористичні акти і т. п., а всього лише написання кількох літературно-публіцистичних статей з питань збереження культурних і духовних традицій нації. На суді статті В. Мороза кваліфікувалися, як антирадянські за ст. 62 КК УРСР, кваліфікувалися, на наш погляд, без достатніх підстав. Але до чого тут «зрада Батьківщини»?

2. Не знайшовши переконливих аргументів для виправдання розправи над В. Морозом у 1970 році, Я. Радченко цитує звідкілясь протоколи допитів В. Мороза по першій справі (1956 р.), коли звинувачений нібито зізнавався у намірах створити з допомогою імперіялістичних країн самостійну українську буржуазну державу. Прийом у Я. Радченка неетичний і незаконний з двох причин.

По-перше, докази теперішньої вини В. Мороза треба шукати в його теперішній справі, а не в попередній, по якій він покарання відбув повністю.

По-друге, якщо цитовані свідчення справді записані у протоколі 1965 року (хоч ми не виключаємо можливості фальшування), то автором їх є зовсім не В. Мороз, а слідчий, котрий вів тоді справу. Адже допит ведеться за схемою запитань слідчого, він же формулює і записує до протоколу відповіді. До того ж відомо, що більшість засуджених по справах 1965—66 рр., в тому числі й В. Мороз, надіслали з місць ув'язнення в юридичні інстанції заяви, в яких писали про незаконні методи ведення слідства й суду і відмовлялися як від визнання вини, так і від приписаних їм «свідчень».

Звертаємо увагу, що це чи не втретє у післясталінські часи преса цитує слідчі протоколи. Досі такий прийом був відомий переважно з «досвіду» 30-их років.

3. Бажання В. Мороза «відірвати Україну з допомогою імперіалістичних держав» нібито підтверджував на тому ж таки першому слідстві свідок — учитель Д. П. Іващенко.

Знову неправда. Свідка Д. Іващенко у справі В. Мороза тоді не було. Був в'язень Іващенко, який не міг виступати свідком проти В. Мороза, бо був суджений разом з ним по одній справі. Такі юридичні аксіоми автор мусив би знати.

4. Ті самі «наміри» В. Мороза нібито «куди вичерпніше викладаються в деяких приналежних його перу «антирадянських» писаннях — «Мойсей і Датан», «Серед снігів», «Хроніка опору» та інших». Але нічого близького до тих «намірів» у статтях В. Мороза не було. Брехня розрахована на те, що не всі, хто читатиме Я. Радченка, знайомі із статтями В. Мороза.

5. Вискубнувши із контексту статті «Хроніка опору» півфрази, Я. Радченко пише, що В. Мороз закликав «поставити уніятство на чолі духовного життя народу», «накинути Радянській Україні унію» і т. п. Фантазія, гідна кращого застосування. Бо унію В. Мороз згадав тільки побіжно, пишучи не про Радянську Україну, а про Гуцульщину 2-ї половини XVIII ст., де, після поділу Польщі, унія перестала бути засобом колонізації і набрала українського характеру. Такі ж «антирадянські» думки можна знайти у багатьох дослідженнях сьогоднішніх радянських вчених.

6. Таку ж маніпуляцію робить Я. Радченко із статтею «Серед снігів», перекручуючи слова В. Мороза, щоб довести, ніби В. Мороз називав всю українську націю «примітивами». Насправді ж В. Мороз полемізує з таким уявленням. Навіть у наведеній Я. Радченком півфразі слово «примітиви» стоїть в лапках.

7. Для Я. Радченка немає ніяких сумнівів у тому, що В. Мороз «не тільки систематично писав антирадянські наклепницькі „твори“, але й сам нелегально розповсюджував цю отруту... серед деяких елементів на території України, передавав їх для публікації за кордон».

Те, що слідство не змогло встановити за п'ять місяців, «встановив» одним розчерком пера Я. Радченко. Жодного випадку розповсюдження особисто В. Морозом його статей слідство не встановило (крім поодинокого факту звернення до Б. Д. Антоненка-Давидовича з недокінченою статтею за літературною консультацією), ніякого «розповсюдження» не встановив і суд. Так само навіть мови не було на суді, що В. Мороз особисто будь-що передавав за кордон чи доручив кому-небудь передавати.

8. Твердиться, що В. Мороз уникає суспільно-корисної праці. Знову неправда. В. Морозові не тільки не надали праці за фахом, але перешкодили влаштуватися на далекі від ідеології посади (спостерігачем на метеостанції, учнем різьбяр та ін.).

9. Неправда також, що В. Мороз спочатку «замітав сліди» і відмовлявся від авторства. Насправді на слідстві він взагалі ніяких свідчень про це не давав, вважаючи свій арешт незаконним. Бойкотував він і незаконний закритий суд, але, ніби передчуваючи можливість наклепу, на початку суду все ж оголосив заяву про те, що він є автором чотирьох статей — «Репортаж із заповідника імені Берії», «Мойсей і Датан», «Хроніка опору» та «Серед снігів».

10. Нарешті Я. Радченко свавільно зробив своїми однодумцями і спільниками у нападках на В. Мороза нас — Б. Д. Антоненка-Давидовича, І. М. Дзюбу та В. М. Чорновола. Ми будімо «приперли до стіни» В. Мороза і змусили його своїми свідченнями зізнатися в авторстві статей. Ми ж не тільки не «припирали» В. Мороза «до стіни», а навпаки — оголосили протест проти незаконного закритого суду і відмовилися давати на такому суді будь-які свідчення.

Постає питання: на що розраховував автор статті «Апостол» і його штандарти», оббріжуючи не тільки людину, позбавлену можливості йому відповісти, але й нас? Може, на те, що газету прочитає більше людей, ніж нашу відповідь?

Ми перерахували вище тільки випадки (навіть не всі) відвертого перекручення В. Радченком таких конкретних фактів, які не надаються до подвійного тлумачення і до суб'єктивних оцінок. На совісті автора залишаємо те, що він побачив у статтях В. Мороза «націоналістичне марення і расизм», «погрози та образи», «заклик до зруйнування всіх наших набутків» і т. п.

Наклеп можна чинити не лише говорячи, а й замовчуючи. А замовчує Я. Радченко занадто багато. Що судили В. Мороза незаконним закритим судом; що, всупереч закону, на зачитання вироку не допустили нікого із знайомих підсудного і навіть нас, свідків, забезпечивши цим можливість фальшувати у вироку нашу позицію; що судили В. Мороза фактично не за згадані у статті Я. Радченка твори, а найбільше за «Репортаж із заповідника імені Берії», де була гостра критика дій КДБ; що засуджено В. Мороза на неймовірно жорстоку кару — 14 років ув'язнення і заслання і т. п.

Статтю Я. Радченка можна було б сприйняти як випадковий екскурс у газетну практику 30-их років, який такий виступ був єдиний. Але варто лише згадати горезвісну статтю О. Полторацького «Ким опікуються деякі «гуманісти» («Літературна Україна» за 16/VII, 1968 р.), виступи Джона Віра («Вісті з України», травень 1969), Я. Радченка та Я. Клименка («Радянська Україна» за 31/I, 1971 р.) та ін., щоб помітити наростаючу тенденцію. Для таких виступів характерне одне: відсутність аргументованої полеміки, «переконування» читача за допомогою стандартного набору брудних лайок. Чи ж не застаріла це зброя?

Після XX з'їзду КПРС було проголошено, що органи безпеки перестають бути державою в державі, що за їхньою

діяльністю встановлюється ефективний контроль партійних і радянських органів. Тоді, чому б комусь із республіканських керівників найвищого рангу особисто повністю не перевірити якусь одну політичну справу, не вдовольняючись одностронньою інформацією КДБ і самими тільки агентурними даними органів безпеки, які можуть бути підібрані тенденційно. З огляду на те, що справа В. Мороза викликала особливо сильну реакцію як у середині країни, так і за кордоном, можна було б узяти під контроль саме цю справу. Перечитайте усі статті В. Мороза, матеріали слідства й суду, офіційно надіслані протести радянської й закордонної громадськості, виступи преси тощо. Певні, що після такого повного і неупередженого ознайомлення Ви зробите кроки до звільнення Валентина Мороза або максимального пом'якшення кари, нейтралізувавши цим велику моральну шкоду, завдану нашому суспільству і комуністичній ідеології самим фактом такої жорстокої розправи.

23 вересня 1971 року.

Б. Антоненко-Давидович, І. Дзюба, В. Чорновіл

Новий уклад міжнародних сил і Україна

Мирослав Прокоп

Сьогодні, на початку 1972 року, видно, що сучасне, восьме десятиліття нашого віку несе з собою далекоюсяжні зміни в укладі міжнародних сил. Тепер немає вже сумніву, що остаточно закінчився період післявоєнної абсолютної супрематії у світі двох суперпотуг: США і СРСР. Правда, останнього часу китайці, що при кінці минулого року появились в Об'єднаних Націях, заявили, що далі існують дві суперпотуги, які хочуть накинати свою волю всьому світові, і їм треба спільно протиставитися, але цей аргумент тепер мало переконливий. Вистачило, щоб на індійському субконтиненті розгорілася війна за Бенгля Деш, як шляхи Америки і СРСР розійшлися, а китайці опинилися майже в одному таборі з Америкою. Немає також виглядів на те, щоб, вийшовши тепер на міжнародну арену, Китай очолив якийсь третій світ. Такого третього світу народів і держав, що були б пов'язані спільними інтересами, зрештою, і немає. А щодо Китаю, то він також великодержава, а в перспективі років — це ще одна суперпотуга. Крім цього, власне характеристичною тенденцією розвитку у світі в 70-их роках є те, що таких потенційних суперпотуг є більше. Це міняє становище, яке заіснувало після другої світової війни.

«ПАКС АМЕРИКА» І «ПАКС РУССІКА»

В результаті другої світової війни докорінно змінилося дотогочасне міжнародне становище, яке спиралося на баянс сил на європейському континенті та поза Європою і в якому головну роллю грали Англія, Франція, Росія, Німеччина, а в дальшому США і Японія. У той же час десятки народів перебували в колоніальному поневоленні. З попелу війни Америка виринула як найбільша воєнна й індустрійна потуга, а побіч неї Радянський Союз. Перед людством відкрилася перспектива поділу на дві сфери впливів.

Швидко однак виявилось, що росіяни, які всеціло підтримували концепцію двоподілу, інакше розуміли новий лад у світі, ніж американці. Коли Вашингтон вірив в епоху тривалого миру і співпраці з Москвою, Сталін уже в лютому 1946 року виголосив «виборчу» промову, в якій заповів майбутні зударі з капіталістичним світом і доручив дальшу розбудову важкої, зокрема воєнної індустрії. Він зрештою у той

час серйозно розглядав можливість включити т. зв. народні демократії в СРСР. До тих плянів були пристосовані наступні п'ятирічки. Для громадян СРСР це означало, що воєнні злидні будуть ще довго тривати. Знову ж американці зрозуміли, що їхній воєнний союзник не такий, як вони уявляли. Це привело до американсько-радянських зударів у Греції, в Ірані, Туреччині, в Берліні, до війни в Кореї і до холодної війни, себто до ідейно-політичної боротьби між СРСР і США, яка, незалежно від пізнішої чи сучасної коєкзистенції та співпраці, на ділі триває досі і, треба думати, триватиме далі.

Тим не менше понад два післявоєнні десятиріччя були роками фактичної домінації двох суперпотуг у світі. Ця домінація виявилася зокрема у неписаному визнаванні сфер впливів. Незалежно від широко реклямованої на початку 1950-их років т. зв. політики визволення, Америка, що мала тоді ще велику перевагу в атомовій зброї, не підтримала повстання у східньому Берліні в 1953 чи в Польщі й Угорщині в 1956 році. З другого боку, Москва не протиставилась інтервенції США в Лівані в 1958 році та в Домініканській Республіці в 1965. Натомість у справі Куби дійшло до порушення американської сфери впливів. Правда, ракети, що їх Хрущов вислав на Кубу, він погодився під загрозою війни забрати, але зовсім усунути Москву з Куби американцям не вдалося. Звичайно, передумову для цього створила кубінська революція і перемога режиму Кастро, до якого США довгий час ставилися прихильно.

Взагалі вже на початку 1960-их років позиція США, як вирішальної і керівної сили Заходу, почала зменшуватися. У великій мірі до цього спричинилася виснажлива війна у В'єтнамі, що не тільки послабила позиції і престиж США у світі, але також підірвала внутрішню злитованість американського народу.

ПЕНТАРХІЯ ЧИ БІЛЬШЕ?

Паралельно з цим у другій половині 60-их років почали наростати інші потужні фактори міжнародної політики, насамперед Західня Європа, відтак Японія, Китай, а в проглядному майбутньому таким фактором стане Індія. Такий розвиток міжнародного становища спонукує політичних коментаторів говорити про нову систему пентархії (п'ятивладдя), замість дотеперішнього американсько-радянського двоєвладдя.

Треба зазначити, що коли позиції США в світі послабли, цього ніяк не можна сказати про Радянський Союз. Тим часом, як американці звужують свої впливи, Радянський Союз їх поширює. Американський тижневик «Ю. С. Ньюс енд Ворлд Репорт» від 20 грудня м. р. і 3 січня ц. р. підрахував, що впродовж 1971 року число американських вояків поза

територіями США зменшилося на понад 220 тисяч, при чому, очевидно, до цього спричинилося передусім виведення американських військ з В'єтнаму. Американські збройні сили в Західній Європі нараховують тепер 300 тис., а радянського війська в країнах сателітів є аж 678 тис. (Це цікава інформація, коли взяти до уваги, що сьогодні ані США, ані тим більше західноєвропейські держави не збираються походом на Радянський Союз, отже втримування таких численних армій у Східній Європі може бути подиктоване тільки страхом Москви перед бунтом сателітів проти російських наставників).

Також в інших районах світу Москва поширила свої впливи за останні роки. Вона не тільки озброїла арабські країни і має в них, головне в Єгипті, численні військові частини, але й радянська фльота є серйозним конкурентом для американських кораблів на Середземному морі. Остання пакістансько-індійська війна відкрила Москві дорогу для баз на побережжях Індійського океану. Радянські військові кораблі опоясують тепер також Скандінавський півострів, а радянські підводні човни кружляють у Тихому й Атлантийському океанах, часто підозріло близько до побережжя Америки. Про таке поширення впливів російської імперії не міг і мріяти ніхто з царського дому Романових. Ця динаміка російського імперіалізму — найбільш характеристична риса сучасного міжнародного становища. Її небезпека для інших народів у тому, що тут ідеться про тоталітарну систему, яка прагне панувати над світом.

Звичайно, Америка далі залишається найсильнішою індустріальною потугою світу з кваліфікованими кадрами і з вмінням та можливостями технічні знання застосувати в народному господарстві. Відомо, що Радянський Союз, у тому числі й Україна, мають, наприклад, високо розвинені електронічні машини і добрі кадри, але вони відстають у їхньому застосуванні у практиці. США мають бл. 25 тис. систем комп'ютерів, а Радянський Союз бл. 1 тис. Радянський Союз відстає від США також у виробництві електроенергії — 737 мільярдів кіловатгодин річно, а в США 1 650, природного газу — відповідно 6 980 мільярдів кубічних стіп і 22 тис., вантажних машин (520 тис. й 1 міль. 700 тис.), автомобілів (329 тис. і 6 міль. 600 тис.). Натомість у Радянському Союзі видобувають дещо більше вугілля, ніж в США, та виробляють більше цементу і пральних машин, якими американський ринок міцно насичений (дані на 1970 р. в «Ю. С. Ньюс енд Ворлд Репорт» від 25 січня 1971).

Рівночасно, як згадано вже, побіч США і СРСР, вирости за останні роки інші кандидати на суперпотуги. Особливу динаміку виявляє головне Японія. Хоч японці живуть на території у 60 разів меншій, ніж територія СРСР, і мають менше половини його населення, а природні ресурси їхньої країни порівняно з США і СРСР малі, вони тепер успішно

конкурують у міжнародній торгівлі з обома суперниками. Недавно в міжнародній пресі появились аналізи внутрішнього становища Японії, з яких виходить, що з часом, як у минуле відходить пам'ять про Гірошіму і Нагасакі, в японців виявляється також зацікавлення атомовою зброєю.

Четвертий кандидат на суперпотугу, Китай, і кількістю населення, і територією; і динамікою зростання має переконливі дані в проглядному часі конкурувати з США, Радянським Союзом і Японією. Правда, за інформаціями газети «Нью-Йорк Таймс» від 2 січня ц. р., японські економісти підрахували, що в 1971 році валова продукція китайського народного господарства мала досягти суми 90 мільярдів доларів. Це мало в порівнянні з 190 мільярдами в Японії, 450 в СРСР і 977 в США. Але китайські перспективи треба міряти динамікою їхнього зростання і високою винахідливістю. Звертають, наприклад, увагу на те, що китайці несподівано швидко розбудували високоякісні далекострільні ракети і мають непередбачувані за кордоном досягнення у продукуванні атомової зброї. Особливе однак значення Китаю в тому, що сучасна його позиція між Радянським Союзом і США, зокрема конфлікт з Москвою, зробила його співвирішальним партнером у клубі великих.

Це саме можна сказати про Західню Європу. Процес її об'єднання триває інакше, ніж це уявляли американські ентузіясти безпосередньо після закінчення другої світової війни. Силою своєї економіки Західня Європа тепер належить до рани США, Радянського Союзу і Японії. Але також у політичному відношенні вона не є додатком до Америки. Політика де Голля і Помпіду та Брандта перетворює Західню Європу на самостійний, хоч союзно пов'язаний з Америкою, фактор сили західнього світу.

Такі є приблизно обриси нового міжнародного ладу. Чого від нього можна сподіватися Україні?

Заки відповісти на це питання, треба зупинитися на перспективах можливого розвитку взаємин між згаданими потугами й у світі взагалі.

ПОВЕРНЕННЯ ДО КЛЯСИЧНОЇ ПОЛІТИКИ БАЛЯНСУ СИЛ

Історія вчить, що від часу утворення державних організацій суть взаємин між ними визначалася завжди двома основними тенденціями: бажанням кожної держави творити умови, найбільш пригожі для власної безпеки і загрозові для ворога, та бажанням власного зростання, часто коштом інших. Одне і друге не раз приводило до конфліктів і воєн.

У цій філософії міждержавних взаємин по суті нічого не змінилося за весь час існування людства. Немає підстави думати, що це зміниться і в майбутньому. Тому від часу закінчення другої світової війни мали місце десятки збройних

зударів між народами. Тоді також десятки народів визволилися від колоніального поневолення, деякі з них засобами збройної боротьби. Але незалежно від гостроти конфліктів, що приводили до збройних ударів, війни світового розміру від 1945 року досі не було. Причина ясна: атомова зброя. Тому коли пробувати передбачати можливий розвиток міжнародних взаємин на найближчі роки, можна прийняти, що, незалежно від великої кількості конфліктових проблем, що існують сьогодні у світі, головне між великодержавами, воєнного атомового катаклізму світового масштабу не буде. Це зовсім не виключає різного типу воєн, в яких навіть сильно можуть бути заангажовані великодержави. Це є перший висновок щодо майбутнього.

Другий висновок такий, що в результаті існування кількох конкуруючих великодержав та численних суперечностей між ними й іншими народами світу треба сподіватися повернення до давньої політики рівноваги сил, бльокуювання на довший або коротший час держав різного типу для досягнення означених цілей. Наприклад, можна прийняти як певне, що в такій чи іншій формі буде зберігатися Північно-Атлантийський пакт, як вияв тривалих спільних інтересів держав Західної Європи і США, хоч сучасні взаємини між його членами є інші, як були двадцять років тому.

Напромаджені суперечності і конфлікти між державами сучасного світу не сприятимуть стабілізації відносин, тривалому замиренню. Це є третій висновок. Ті конфлікти визначатимуть найближче майбутнє. Серед них на перше місце висувуються такі проблеми, як спір між Ізраїлем й арабськими країнами, що знову може переродитися на війну, тривалий спір між Китаєм, Росією й Індією та, врешті, між Америкою і Радянським Союзом. Боротьба між Москвою і Пекіном не є лише боротьбою за гегемонію в комуністичному русі. Вона ведеться ніби за теоретичні і філософські принципи того руху, за його тактику і стратегію. На ділі однак причини і цілі боротьби між Москвою і Пекіном є більше прозаїчні, вони в більшості мало мають спільного з марксистськими догмами, але глибоко заторкують державні та імперські інтереси обох потуг. Серйозну роль в цьому спорі грають сучасні кордони між двома державами, що їх китайцям накиннули російські царі, а вожді КПРС їх льояльно бережуть.

Якщо йдеться про взаємини між США і СРСР, то сучасний стан американської економіки вимагає співпраці з Москвою. Також Москва зацікавлена в поширенні торговельних взаємин з Америкою. Рівночасно, в умовах конфлікту між Радянським Союзом і Китаєм, США шукатимуть замирення з обома комуністичними гігантами. Але економічна співпраця з Москвою (про її розміри ще важко сьогодні говорити) не усуне інших спірних питань між Америкою і Радянським Союзом. Москва ніколи не відмовиться від втручання у внутрішні справи інших держав, отже й Америки.

Крім цього, зростаюча агресивність російського імперіялізму буде загрожувати американським інтересам у різних зонах світу, зрештою, також інтересам і безпеці інших західних держав. А сама Москва завжди розглядатиме боротьбу власних громадян за національну свободу і громадянські права, як результат інфільтрації демократичних ідей. Отож, причин для конфліктів буде чимало і в мабутньому.

Є ще один, четвертий комплекс питань, що промовляє проти стабілізації відносин у світі. Це національна, політична і соціальна боротьба народів різних континентів світу. Хоч сьогодні в Об'єднаних Націях засідають представники 132 держав, список поневолених народів далеко не вичерпаний. Правда, проти намагань розподілювати багатонаціональні держави, проти сепаратизмів і націоналізмів сьогодні дуже багато пишуть у міжнародній пресі, перестерігають перед намаганнями порушити існуючий лад. Але виходить так, що найбільше протестують ті, хто загорнув під свій контроль інші народи, або ті, хто, виклинаючи чужий націоналізм, самі ведуть ультранационалістичну, шовіністичну, а то й расистську політику. Але тих, хто бореться за природні права свого народу, такі аргументи не будуть зупиняти. Подібне можна сказати про політичні і соціальні рухи нашої доби. Ті рухи, зокрема рухи молоді, що вимагають реформи різних політичних і соціальних інститутів сучасного суспільства, відзначаються реформаторським прозелітизмом і динамікою. Вони охоплюють однаково демократичний, як і соціалістичний табір. Часто вони поєднуються з національною боротьбою, як це має місце в країнах Східньої Європи або латинської Америки. Рівночасно ті рухи віддзеркалюють глибоку моральну кризу, що її переживає сучасне людство, і ставлять гостро питання про потребу реформ або й національних та соціальних революцій.

УКРАЇНА В НОВОМУ УКЛАДІ МІЖНАРОДНИХ СИЛ

Які перспективи несе Україні й іншим поневоленим народам СРСР новий уклад міжнародних сил? Чи він корисніший для нас від післявоєнного двоподілу світу?

Найперше треба сказати, що сама нова ситуація у світі не кінчає довгого періоду декон'юнктури, що його переживає українська проблема, ані не приносить нам якогось надійного союзника, що його можна б вважати протектором самостійности України. Це є слабкістю нашого становища, коли пригадати історію різних народів, в якій чужі сили або збройні конфлікти відігравали серйозну роль. Наявно це видно в останні місяці під час визвольної боротьби Бенглія Деш.

Проте, в такому, як тепер, міжнародному становищі України є також деякі користи. Найновіша наша історія, як

зрештою і все наше давніше минуле, велить нам бути обережним з союзниками. Вони, як відомо, часто підводять. Обережно треба ставитись також до питання війни. Війни між різними державами, як засобу для створення нагоди визволитись поневоленому народові, ніхто не може виключати з політичних плянувань. Проте, це чинник дуже двосічний. У другій світовій війні ми втратили бл. п'яти мільйонів людей і зазнали жахливих знищень матеріальної і духової культури народу.

Але брак кон'юнктури і справжніх союзників ніяк не означає, що боротьба за самостійність України є безперспективна. Зрештою, обидва поняття доволі релятивні. Наприклад, на переломі 19 і 20 століття можна було вважати, що українське питання стане міжнародним у зв'язку з ніби наявними німецькими плянами щодо України, точніше — плянами Бісмарка про відновлення Київського князівства. Остаточо німці мали нагоду союзничати з Україною і заключили з нею Берестейський мир. Але зразу виявилось, що Німеччина не думала про Україну інакше, як про свого сателіта. За те Україна здобула у світі сумну славу як нібито німецька вигадка, мовляв, Бісмарк і його наслідники плянували розподілити Росію і для цього придумали український сепаратизм. Тим часом найновіші німецькі дослідження джерел до політики Бісмарка кидають інше світло на цю проблему. Про це м. ін. пише Олег Федішин у англійській студії п. н. «Німецький похід на схід та українська революція 1917—18», яка минулого року появилася в США. Він називає повоєнних німецьких дослідників, які дають переконливі докази на те, що Бісмарк боювся революційних змін на сході, не плянував розподілу Росії і навіть підтримував русифікаційну політику царату в балтицьких країнах, дарма що там жило також багато німців.

Про те, яку «кон'юнктуру» принесла Україні східня політика Гітлера, говорити не доводиться. А втім, упродовж 30-их років міжнародна преса дуже багато писала про пляни Гітлера створити українську державу (самі українці в цьому деколи помагали) і тим самим продовжувала міт про те, ніби українське питання це тільки додаток до німецької політики.

Корисною кон'юнктурою могла здаватися для українців, зрештою також для інших поневолених Москвою народів, т. зв. політика визволення, яка стала в 1952 році під час виборів у США прапорним гаслом республіканської партії і її кандидата ген. Айзенгауера. Яка цій політиці була на ділі ціна — стало достатньо видно в наступних роках.

Тому, як сказано, з великими протекторами нам треба бути обережними. Натомість більше перспективними можуть виглядати плянування української визвольної політики в аспекті неминучих конфліктів між поодинокими державами та природних міжнаціональних, політичних і соціальних процесів у сучасному світі. Вистачить усвідомити діяпазон і гли-

бину розбіжностей державно-політичного характеру, що сьогодні існують хоча б у трикутнику Москва-Пекін-Вашінгтон, щоб побачити ширші, ніж досі, можливості, що розкриваються перед поневоленими народами СРСР, отже і перед Україною.

Ще більше значення для розгортання боротьби нашого народу мають внутрішні процеси, що тепер тривають у самому соціалістичному бльоці, зокрема в СРСР. Там, з одного боку, ми є свідками величезного розмаху й експансії російської імперії у її зовнішній політиці. Але це зростання зовсім не супроводиться консолідацією імперії. Радше навпаки. Як не раз у минулому було з іншими імперіями, Росія поширює свої зовнішні впливи, але в нутрі імперії зростають протиріччя. Першочергове значення в цьому прає національне питання. Властиво криза післявоєнної російської імперії почалась уже в 1948 році, коли з-під контролю Москви вирвалася Югославія. Сталін погрожував, що вистачить йому кивнути пальцем, щоб усунути Тіта й інших опонентів імперії, але ця погроза виявилася безуспішною. Відтак на чергу прийшла Албанія, а тоді Китай. Спроби Угорщини і Чехо-Словаччини піти їх слідами не вдалися. Але ніхто з сателітів, зокрема Угорщина чи Румунія, навіть Польща і Східня Німеччина, не перебувають уже тепер у такому стані сервілістичної залежності від Кремлю, як це було в 40-их чи 50-их роках. Москва і мріяти сьогодні не може про те, щоб включити їх до СРСР. Зрештою, сьогодні це було б і небезпечно, коли мати на увазі вплив, який такі нові радянські республіки мали б на народи СРСР. Що більше, сьогодні ростуть самостійницькі прагнення самих неросійських народів Радянського Союзу. Під час чехо-словацької кризи в 1968 році міжнародна преса писала, що одною з серйозних причин, чому Москва зважилася таккими душами Чехо-Словаччину, був страх перед тим, щоб ідеї тамошньої революції не перекинулися на Україну. Це багатозначна оцінка чужинцями становища на Україні.

Такі нові процеси в соціалістичному бльоці відкривають також нові можливості для українського народу в плані розбудови взаємин з іншими народами імперії. Вище сказано, що Україна не має протекторів і немає тепер держави чи народу, які були б прямо зацікавлені у відновленні самостійності України. Але це стосується тільки позарадянського бльоку. У самому ж СРСР і серед його сателітів є прямі союзники України. Балтицькі народи, білоруси, народи Кавказу чи Туркестану усвідомлюють, що самостійність України відкрила б для них можливість стати державними націями. Це можна сказати також про деяких сателітів Москви, наприклад, про Польщу чи Чехо-Словаччину. У тих районах світу українська справа не є в стані декон'юнктури. Дехто може сказати, що під цю пору з цього для нас не надто велика користь. Але це не так. Хоч усі ті народи не мають

нормальних міжнаціональних взаємин, бо до них не допускає Москва, то й те, що діється між ними в галузі культурної і наукової співпраці, є не абияким фактором в аспекті взаємного зближення і наростання почуття спільноти інтересів. Значення цього процесу має особливу вимову, коли мати на увазі наші історичні взаємини з такими народами, як поляки. Упродовж століть тут нагромадилися великі комплекси ворожнечі, упереджень, підозрінь, недовір'я, і вони зникають дуже поволі. Перебороти такі комплекси, не допускати до їх рецидивів — це одне з важливіших завдань політичних, громадських і культурних діячів українського і польського народів на рідних землях і за кордоном.

Чинником особливого значення для оцінки становища України в сучасному світі є також теперішня ситуація серед росіян та перспективи українсько-російських взаємин. Не входячи в ширшу аналіз цього питання, варто відзначити два моменти. Поперше, немає сумніву, що зростаючий у Росії, точніше — в російських інтелектуальних колах, рух боротьби за громадянські права, є фактором першорядної ваги також і для розгортання визвольної боротьби нашого народу. Останнім часом цей рух набирає ширших розмірів, дарма що репресії проти нього з боку органів КГБ та партії не припиняються. Ми повинні пам'ятати, що, як учить історія, глибокі зрушення в імперії не мисленні без активної участі самих росіян. Подруге, в сучасному російському русі відбувається серйозний процес зрізничування поглядів в питаннях світоглядової, політичної і соціальної програми, а також у ставленні до неросіян. Немає в Росії течії, яка висловилася б виразно за державну самостійність неросійських народів СРСР, але є там побіч таких, що хочуть відновити не-комуністичну неділимую імперію, також такі, які таку концепцію відкидають, висуваючи проекти федеративного типу. Це, звичайно, не може задоволити неросійські народи. Але в атмосфері воюючого імперіялізму і шовінізму ЦК КПРС і російського міщанства таке зрізничування поглядів серед російських дисидентів є корисним явищем.

Вкінці, що найважливіше, українські перспективи в новому укладі міжнародних сил треба розглядати крізь призму власних сил народу. Питання того, що собою являє на початку 70-их років український потенціал, вимагає ширшої аналізу і буде предметом наступної статті. Тут тільки треба сказати, що в новому десятиріччі Україна в багатьох відношеннях виступає в оцінці стороннього світу також у нових вимірах. Ті виміри творить не тільки природне зростання українського народу, отже його культури, економіки, науки, що триває всупереч тискові Москви. Від довшого часу в УРСР відбуваються своєрідні перегони між українським народом і керівниками імперії. Тоді як наш народ бореться за те, щоб зберегти свою окремішність, отже — мову, культуру, літературу, мистецтво, науку, власну духовість, врешті, такі мате-

ріяльні вартості, як природні багатства, національний дохід і національну територію, Москва намагається крок за кроком перетворити Україну в т. зв. багатонаціональну республіку, якомога більше звузити компетенції і права місцевих партійних і адміністративних органів УРСР (дарма що вони нею наставлені), всеціло підпорядкувати собі народне господарство України, її науку, не допустити до розвитку самобутньої української культури, тримати на низькому рівні духову творчість народу, нищити його традиції, русифікувати й ін. Оскільки історія вчить, що знищити живу націю неможливо, хібащо масовим народобивством, а на це навіть Москва не може собі дозволити, то вислід сучасних переговорів між Україною і Москвою може скінчитися тільки провалом російських імперіялістів, дарма що удари, яких вони завдають українському народові, є болючі.

Особливо перспективним показником українського зростання останніх років, що має значення у зовнішньополітичному аспекті, є поява на Україні нової хвилі самооборони, що виявляється м. ін. у численній самвидавній літературі, відомій також на Заході. Це зовсім новий елемент української політики, що його ще декілька років тому ніхто не міг передбачити. Цей рух поставив питання української державної самостійності і боротьби за неї в зовсім нову площину в самому СРСР і у зовнішньому світі. Це є найважливіший фактор сучасної української дійсності. Це також вирішальний чинник в оцінці місця і перспектив України в новому укладі міжнародних сил 1970-их років.

Українсько-жидівські „мости“ під прицілом

Ростислав Л. Хом'як

Наприкінці вересня 1971 року принаймні чотири київські газети вистрілили однією сальною в одну ціль: проти українських націоналістів і сіоністів, а два тижні пізніше експортна газета «Вісті з України» послала і свого набоя в цьому напрямі.

Тут, мабуть, і не треба пригадувати, що в радянській термінології націоналісти (очевидно з додатком прикметника «буржуазні», а то ще й іншими, що їх має до вибору словник радянського публіциста) — це усі не-комуністичні партії й організації, включно з тими, які з ОУН — Організацією Українських Націоналістів — не мають нічого спільного. Так само сіоністи, — це усі жиди, які в більшій чи меншій мірі не згоджуються з політикою Радянського Союзу, — не тільки ті, які належать до сіоністичних партій і організацій.

Добру аналогію для цього підходу можна знайти в клясичних американських ковбойських фільмах, де є «гуд гайс» і «бед гайс». Таким чином київська газетна сальва була націлена на поганих «гаїв» — українців і жидів.

Коли взяти до уваги те, що аж чотири київські газети порушили цю саму тему майже в один час, як і те, що всі чотири є органами Центрального комітету Комуністичної партії України, то треба прийти до висновку, що координація публіцистичної сальви уклалася не в якомусь київському кафе, де після робочого дня зустрічаються редактори столичних газет, а принаймні в конференційному залі київського політбюро.

Координація дій виявилася так:

28 вересня 1971 «Робітнича газета» надрукувала статтю Р. Бренмана, кандидата філософічних наук, «Під фатою релігійної догматики. Іудаїзм і буржуазний націоналізм на службі імперіалістичної реакції». Один з підзаголовків у цій статті: «В одній упряжці».

Того ж дня, 28 вересня 1971, «Сільські вісті» помістили статтю Трохима Кичка, кандидата філософічних наук, «В одній упряжці лакуз. Спілкування сіоністів і українських буржуазних націоналістів». (Автор статті — той самий Трохим Кичко, що «то виринає, то потопає», залежно від того, який курс на антисемітизм у Радянському Союзі. Біда тільки, що він «виринає» в Києві, як це було декілька років тому з його книжкою «Іудаїзм без прикрас», а потопає в Москві, де ЦК КПРС у квітні 1964 року критично висловився про

його книжку, після обурення жидів по всьому світу. Так твориться враження, ніби в Києві сидять антисеміти, а в Москві гуманісти).

29 вересня 1971 «Правда України» відступила майже півсторінки для статті Д. Корецького «Реакционная смычка. О связях сионизма и украинского буржуазного национализма».

30 вересня 1971 двічі орденоносна «Радянська Україна» вийшла з статтею Юрія Римаренка, кандидата історичних наук, лавреата премії імені Я. Галана, — «Змова приречених». (Як лавреат галанівської премії Юрій Римаренко нині має майже монополію в українській радянській публіцистиці на писання про «буржуазних націоналістів». У цій статті він розпочає над моральним розкладом і деградацією, що виявляється у спілкуванні сіоністів з українськими буржуазними націоналістами).

Експортна газета «Вісті з України», з датою 14 жовтня 1971, помістила іншу статтю Юрія Римаренка, «В супрязі антикомунізму». (Знову ж ця «упряжка»!).

Звичайно, радянська преса пише проти «укбурнаців» (термін позичений у радянських білорусів, які своїх співвітчизників за кордоном називають «бєбурнацами» — беларускими буржуазними націоналістами) не віднини, а про спілкування українців з жидами не від минулого року. Читач радянської преси або слухач радянського радіо зустрічався з цим не раз. Але така скоординована атака в один час виглядає дещо унікально. Що ж було стимулом для вересневої атаки? Чому тривога? Адже кожний українець і жид, який брав участь в організації діалогу чи пак спілкування між жидами й українцями, добре знає, які живі все ще пережитки і упередження минулого і як тяжко уникнути вибухів емоцій у цих спілкуваннях. Таж лише кілька років тому, коли уродженець Америки українського походження кандидував на депутата до Нью-Йоркської легіслятури, на вічі в районі, де живуть українці і жиди, присутні жиди старшої генерації не допустили його до слова вигуками: «Геть з козаком!»

Але час робить своє. В цьому ж Нью-Йорку ще десять років тому відбулися перші українсько-жидівські конференції. На Україні у вересні 1966 року (точно п'ять років перед газетною атакою), Іван Дзюба виступив з промовою у Бабиному Яру. А жиди, що в першій половині 1971 року виемігрували з Радянського Союзу, розповідають про українсько-жидівську співпрацю у боротьбі за права людини. Документи самвидаву описують таку співпрацю навіть поза межами України, в тюрмах і таборах СРСР. Одесит Святослав Караванський, сам будиши репресований, писав клопотання на оборону жидів, а Юлій Даніель у тюрмі виступав проти незаконного суду над Валентином Морозом.

Коли взяти до уваги те, що для політики керівників Радянського Союзу вигідніше, коли між українцями і жидами

ми існує ворожнеча, то усі вищезгадані факти вимагають того, щоб їх неутралізувати. Це робиться так, що публіцисти «найбільш гуманної країни світу» пишуть статті про антисемітизм і погроми на Україні, при чому історичні факти відсувають на останній плян. Мовляв, схаменіться, жиди, чи ви забули, що українці, а особливо укбурнаці, офіційно визнані душоуби і антисеміти на світі?

Усі статті вересневої атаки писані в цьому ж тоні, в тоні жаху з приводу проявів спілкування між жидами й українцями, з висловами побоювань, що коли жиди й українці поєднають сили, то негайно почнуть похід на Радянський Союз.

І все ж це ще не з'ясовує, чому аж чотири великі київські газети взялися за ту саму тему в один час. Тільки аналіза окремих елементів у всіх радянських статтях вказує на те, що запальником для вересневої сальви була стаття канадського журналіста в торонтській газеті «Телеграм», а порохом — дискусія українського історика в нью-йоркському науковому журналі «Джуїш сошіял стадіє» («жидівське суспільствознавство»). При чому витворюється враження, що всі автори замовлених статей не працювали з оригінальними матеріалами, а за допомогою приготованих течок. Так, наприклад, і Корецький у «Правде України» і Римаренко у «Вістях з України» згадують жидівського діяча в Канаді Бена Кайфеца (про нього була мова у статті в «Телеграм»), але обидва автори називають його «Вен Кайфель» (через неувважність радянських оглядачів західної преси терпить репутація публіцистів-лауреатів!). Також історичні факти, згадані в дискусії у науковому журналі, появляються в київських статтях, очевидно, вирвані з контексту і не завжди з посиланням на джерела.

Але якщо приймемо тезу, що саме стаття в «Телеграм» була запальником, а дискусія в «Джуїш сошіял стадіє» порохом для київської вересневої атаки проти укбурнаців і жидів, то не буде дивно, що київські спостерігачі закордону звернули увагу саме на них, бо так стаття, як і дискусія є до якоїсь міри віхами у жидівсько-українських стосунках.

ДІЯЛОГ У КАНАДІ

Стаття п. з. «Новий діалог проти радянських утисків» появилася в торонтській газеті «Телеграм» від 23 липня 1971. Її автор — Пітер Вортінгтон, колишній кореспондент цієї газети в Москві, а після повернення до Канади автор оглядів про події в СРСР. Він почав свою інтерпретативну статтю словами: «Між українцями і жидами в Канаді почався діалог, що може довести до формування спільного фронту в обороні тих, кого переслідують у Радянському Союзі. Канадський жидівський конгрес і Комітет українців Канади обмінялися листами, в яких є вислови турботи за долю їхніх родичів у

СРСР. Жидівські діячі висловлюють співчуття і зацікавлення боротьбою українців за збереження їхньої культури і громадянських прав, а українські представники підтримують радянських жидів у їх бажанні виемігрувати або жити гідно і на рівних правах під радянським режимом».

Далі Пітер Вортінгтон пояснив своїм читачам, що ці ознаки спілкування мають не абияке значення, бо традиційно між українцями і жидами були образи і підозріння. Україна вважалася в минулому тереном антисемітизму, а українці вважали, що росіяни, ще за часів царату і коли владу взяли більшовики, послуговувалися руками жидів для політики утисків на Україні. «Радянська влада сприяла цій взаємній ворожнечі і бачила, що жиди є вигідними жертвовними козлами для обурення українців». Жиди й українці починають усвідомлювати собі, писав Вортінгтон, що в минулому їх взаємно використовували, одних проти одних.

Як приклад цього усвідомлення Пітер Вортінгтон зачитував заяву голови торонтського КУК Роберта Максимця, в якій той сказав, що між українцями і жидами є спроби будувати мости, чого перед тим не було. «Була тенденція дивитися назад, замість вперед, — сказав Максимець, — тепер надійшов час, щоб ми всі дивилися в майбутнє».

Бен Кайфец, один з керівників Канадського жидівського конгресу, сказав Вортінгтонові, що треба ще багато праці в жидівсько-українських стосунках, бо ще є трохи взаємного недовір'я, але діалог уже почався. Згідно з Вортінгтоном, Беніві Кайфецу відкрилися очі на ситуацію на Україні, коли він прочитав книжки «Два роки на Радянській Україні» Івана Коляски і «Лихо з розуму» Вячеслава Чорновола (обидві книжки вийшли англійською мовою). «Це цікава техніка, висилати на Україну людей іншої національності на урядові й офіційні пости, так що російська мова стає єдиною спільною мовою, — сказав Бен Кайфец, — таким робом українці змушені говорити по-російськи в їхній власній державі, що допомагає русифікувати всю культуру».

Далі Пітер Вортінгтон писав, що практичними засобами спілкування були виступи д-ра Бориса Доценка перед жидівськими організаціями і виступи рабіна Рубена Слоніма перед українськими молодіжними організаціями. (1967 року київський фізик д-р Доценка вирішив не повертатися на Україну, коли він був порядком наукового обміну в Едмонтоні. Згодом він дістав право емігранта в Канаді і тепер працює викладачем в університеті Вотерлоу, недалеко Торонто).

У своїй статті Пітер Вортінгтон згадав також про зацікавлення становищем жидів між культурними діячами на Україні, згадав виступи Дзюби, Караванського, Мороза і закінчив її пророчими словами:

«Ці події (прояви спілкування між жидами і українцями — Р. Х.) мусять непокоїти Кремль. Ленін і його більшовики взяли і втримали владу в Росії двома способами: до-

брою організацією й дисципліною і поділом та розбиттям опозиції. Наслідники Леніна не забули цієї формули. Тепер, коли їхня політика веде до об'єднання опозиції, їхній неспокій напевно зростає. Одне з місць, де жидівсько-українського порозуміння бояться, — це вулиця Шарлот 285 в Оттаві — адреса радянського посольства».

Після появи цієї статті минуло два місяці, і чотири київські гармати («Робітнича газета», «Сільські вісті», «Правда України» і «Радянська Україна») загримили однією салвою.

Зрозуміло, що автори статей у київських газетах не обмежувалися інформаціями, поданими в торонтській «Телеграм». У течці вони ще мали вирізки з українських еміграційних видань: «Українська думка», «Український самостійник», «Українське слово» (Париж), «Шлях перемоги». Вони мали також відомості про телеграми від українських установ до уряду Ізраїля з приводу шестиденної війни 1967 року (ці телеграми, до речі, вже не раз з'являлися в радянській пресі і радіо). Але новим порохом у вересневій атаці були матеріяли, подані в журналі «Джуїш сошіял стадіє», у формі дискусії, яку розпочав український історик.

ДИСКУСІЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

Ще 1969 року Тарас Гунчак, професор історії у Ратгерському університеті в Ньюарку (штат Нью-Джерсі), написав статтю п. з. «Переоцінка Симона Петлюри і українсько-жидівських стосунків, 1917—1921». Редактори нью-йоркського журналу «Джуїш сошіял стадіє» («ДСС») прийняли цю статтю до друку і помістили її в третьому (липневому) числі за 1969 рік. Сама поява статті українця в жидівському журналі, та ще на тему Симона Петлюри, стала не абиякою віхою у жидівсько-українських стосунках, але в той же час вона мусіла насторожити не одного з читачів «ДСС». Тому редактори журналу розпочали дискусію. Вони знайшли представника «старої гвардії» — жида Зосу Шайковського, який особисто знав убивцю Петлюри Шолема Шварцбарта і навіть переховував архів Шварцбарта, дали йому рукопис статті Тараса Гунчака і попросили його написати відповідь. Стаття і відповідь появились в тому ж числі журналу «ДСС», причому стаття була на 20 сторінок, а відповідь — на 29.

Тарас Гунчак почав свою статтю цитатою з англійського журналу з 1927 року, в якому був репортаж про суд над Шварцбартом у Парижі: «Емоція домінувала (на процесі) від початку до кінця. Такі холодні абстрактні поняття, як закон і розважність, не знайшли місця у переповненій судовій залі. Театральний спектакль і заклик до самих почувань появлялися весь час на суді Шолема Шварцбарта, молодого жидівського годинникаря, що застрілив генерала Симона Пет-

люру, українського ватажка, на вулиці столиці яких 15 місяців тому».

Після цього Тарас Гунчак написав, що до опису суду треба додати: насправді суджений був Петлюра, не його вбивця, бо захисник Шварцбарта відвернув увагу від злочину вбивства і висунув справу жидівських погромів, за які мав відповідати помертвоні Симон Петлюра, як голова держави, на території якої діялися погроми. Відтак Тарас Гунчак з'ясував завдання своєї статті: розглянути на основі історичних джерел, до якої міри Симон Петлюра був винен за погроми.

«Коли ми уважно розглянемо весь період української революції — писав Тарас Гунчак — то побачимо, що доля й недоля жидівської громади мають пряме відношення до успіхів і невдач українського уряду в будові тривалих основ для мирного і незалежного існування новоствореної української держави».

Далі він переказав розвиток української державности, що позначений чотирма універсалами Центральної Ради, і звернув увагу на закон про національно-особисту автономію для жидів, що не мало прецеденту в історії. Але під час цього унікального моменту в історії української держави, писав Тарас Гунчак, почалися перші погроми. Він навів жидівські джерела з того часу, де є свідчення, що перші погроми почали деморалізовані вояки, які покидали фронт після більшовицького перевороту. «Ці вояки називають себе більшовиками; вони вдаються до терору і ширять анархію». Так писав єврейський історик Ілля Черіковер у книжці про погроми, що вийшла три роки перед вбивством Петлюри. Це важливе, бо, як показує у своїй статті Тарас Гунчак, до 1926 року, коли Шварцбарт убив Симона Петлюру, і жидівські і не жидівські історичні джерела не приписували йому вини за погроми. Ще будучи юнаком, Петлюра виступав на оборону жидів, і тому з нього кпили собі навіть деякі його товариші. Потім, до і під час революції, він висловлював прожидівські симпатії, спершу як публіцист, а згодом і як член уряду. Тарас Гунчак цитує окремі накази Симона Петлюри, в яких він, з одного боку, наказує воякам не допускати до переслідування жидівського населення, а з другого — загрожує найвищою карою тим, хто влаштує погроми. Але, очевидно, автор статті не заперечує, що погроми на Україні таки відбувалися. Чому ж тоді Петлюра не запобіг їм?

Тут Тарас Гунчак накреслює загальну ситуацію на території України в період революції. Армія Петлюри зменшувалася, і він не мав формального контролю над територією УНР. Крім цього, антисемітизм, що був офіційною політикою царату (Микола II з своїм сином були членами «чорної сотні»), зберігся в народі і після абдикації царя. А коли утворилася українська республіка, то провідні кола жидів ставилися негативно до самостійної України і були прихильниками неділимій Росії. За таких умов різні отамани і «бать-

ки» з своїми повстанськими загонами, а також більшовики і денікінці, мали на Україні поле до попису у переслідуванні жидівського населення.

У статті Тараса Гунчака є також посилання на свідчення жидівських діячів, які співпрацювали з урядом УНР і визнавали, що Петлюра робить все залежне від нього, щоб викоринити антисемітизм і погроми на Україні. У ній є також згадка про пропозицію Петлюри жидівській делегації в Парижі вислати комісію на Україну для перевірки жидівських погромів, але делегація не прийняла запрошення, мотивуючи це тим, що анархія, яка панує на Україні, унеможливила б справжнє дослідження.

Тарас Гунчак закінчив свою статтю описом угоди між представниками Петлюри (Роман Смаль-Стоцький і Максим Славінський) та сіоністом Володимиром Жаботинським про створення жидівської жандармерії при армії УНР, яка мала йти в похід проти більшовицької влади на Україні.

Відповідь Зоси Шайковського на статтю Тараса Гунчака була в дусі судової оборони Шварцбарта: раз на Україні відбувалися погроми, а Симон Петлюра був головою держави, — то він винен за погроми.

На цьому дискусія не закінчилася. Рік пізніше в журналі «Джуїш сошіал стадіс» за липень 1970 (журнал виходить квартално) появилася лист до редакції Тараса Гунчака і лист Зоси Шайковського. «Читаючи „відповідь” пана Шайковського, — писав Гунчак, — я зрозумів, що його зацікавлення і аргументи переходять межі історії і історичних доказів. Її (відповіді) психологічна якість може допомогти у виясненні запалу і гарячої потреби знайти втілення символу вини за жакливі діла проти жидівського народу. Такий символ, як виходить, Шайковський знайшов у Симоні Петлюрі».

Тарас Гунчак показав далі, де у своїй відповіді Шайковський переставив факти, помішав деякі історичні постаті, а то й допустився фальсифікації. Ось один з таких прикладів: Шайковський написав, що 30 квітня 1918 року більшовики евакуювали Київ, і на другий день «люди Петлюри» (Petliura's men) окупували місто і змасакували 37 членів жидівської міліції. Тарас Гунчак пригадав, що ще 28 квітня 1918 відбувся гетьманський переворот, а тому «люди Петлюри» не могли окупувати Київ 1 травня.

Лист Зоси Шайковського, що він його написав після прочитання листа Гунчака, був по лінії англійської приповідки: *My mind is made up; don't confuse me with facts* (Я прийняв рішення: не крутіть мені голови фактами). Він відкинув свідчення жидів, що їх Гунчак цитував на оборону Петлюри, і заявив, що таких жидів називають «їдінге менорсім» (жидівські льокаї). Факти погромів, що їх доконали більшовицькі частини, він виправдує тим, що в більшовицьких частинах служили колишні воєнки Петлюри (!), і також приписує українцям погроми, що їх влаштувала польська армія,

адже армія УНР була союзником польської армії (!). Врешті, Шайковський щиро заявляє: «На мою думку, помилкою було друкувати відповідь pana Гунчака на мою відповідь в жидівському науковому журналі. Засаду журналістичної етики і чемности не можна застосовувати в жидівському науковому журналі у випадку відповіді, написаної з явно антисемітським наголосом». Свого листа він закінчив таким реченням: «Я надіюся, що „Джуїш сошіял стадіс“ перестане бути форумом для pana Гунчака».

Дискусія в журналі «ДСС» показує, як виглядає під цю пору жидівсько-українська співпраця. Є місця, на яких можна починати будову фундаментів під мости, про які згадували українські і жидівські діячі в Канаді. Але будова цих мостів напевно буде складним ділом. Так по жидівській, як і по українській стороні поза межами України все ще є люди, які не тільки що не хочуть чути про будь-яку співпрацю, але й будуть намагатися підкласти динаміт під підпори, ще заки мости будуть стояти. З другого боку, радянські гармати націлюють свої постріли на місця, де ті мости мали б будуватися.

У випадку київської атаки з вересня 1971 року автори статей вільно користувалися аргументами Зоси Шайковського, щоб довести, які українці (укбурнаці, звичайно) антисеміти. А з статей Гунчака і Вортінгтона вибирали місця, що надавалися як докази «жахливої» співпраці між сіоністами і укбурнацями. (Наприклад, угода про жидівську жандармерію, що нею мав керувати Володимир Жаботинський, і порозуміння між жидами і українцями в Канаді про спільну допомогу співвітчизникам у Радянському Союзі вжито як докази загрози Союзові з боку сіоністів і укбурнаців).

Характеристичне, що між проявами одного і другого спілкування проминуло півстоліття. Але як тоді, так і тепер це спілкування попадає під приціл. Треба сподіватися, що нинішні будівельники мостів, озброєні досвідом минулого, зуміють краще уникати перешкод або принаймні будуть знати причини обстрілу їхніх мостів порозуміння.

Розміщення політичних сил у Комуністичній партії Радянського Союзу

С. Разумний

Після розгрому останньої, т. зв. «правої опозиції» компартія Радянського Союзу перестала остаточно існувати як політична партія, ставши знаряддям особистої диктатури. Завдання партії тепер, від початку 30-их років, полягає в сліпому виконанні директив вождя, в контролі мас і в обсадженні її членами передових позицій у державному, господарському й ідеологічному апараті країни. Будь-яке політичне життя всередині партії завмерло. З того часу від її членів вимагали не «обмірковувати», а беззастережно виконувати накази згори.

Звичайна річ, що зі зміною функції партії змінився, чи точніше — мінявся, її склад. Більшість тих, що ставали членами партії, — це люди, які не так погоджувалися з її програмою, як бажали при її допомозі, не мавши інших шляхів, дійти до влади або просто зробити кар'єру.

У свою чергу на керівні пости в партії і в державному апараті почали, з-поміж порівняно старих членів партії, висуватися тільки такі елементи, на вірність яких диктатор міг розраховувати.

При тому вирішальним чинником ставали не інтелектуальні і навіть не ділові якості людей, а ступінь особистої відданості Сталіну. Тому, почавши з 30-их років, інтелектуальний і культурний рівень керівних кадрів партії постійно знижувався.

Крім того, Сталін взагалі не витримував біля себе людей, які відзначалися чимось у тому чи іншому відношенні, і навіть просто популярних людей, вбачаючи в них своїх потенційних противників і ворогів. Так само не міг він терпіти людей ідейних, що дійсно вірили в ідеали комунізму, він вважав, що цього роду люди не є надійні.

Коли ми говоримо про Сталіна, це аж ніяк не значить, що справа тільки в одній людині. Сталіна підтримували, в Сталіні були зацікавлені численні (люди) з вищого й середнього апарату, власне вони створили горезвісний «культ», сподіваючися з допомогою цього «культу» дійти до влади і зробити кар'єру. Одним це справді вдалося, іншим ні... Сталін особисто давно перестав вірити в ідеали світового комунізму, легко приносячи в жертву ті чи інші чужоземні компартії в ім'я державних користей СРСР. Але й державні інтереси він

Це переклад з російської мови статті, яка поширюється між населенням Радянського Союзу. — Редакція.

цілком і повністю утотожнював з своєю особою. Сталін з багато більшим правом, ніж французький король, міг виголосити відому фразу: «Держава — це я».

У такому зіставленні стає зрозумілою і мета славновісних «чисток» 1935—38 років. Сталін і його оточення добре знали, що люди, які в ті страшні роки підпали під ліквідацію, ні в чому не завинили. Ніхто не «впроваджував в оману» ні Сталіна, ні його оточення. Сталін і люди, що його оточували, чудово знали, що вони робили. Сталіну треба було за всяку ціну позбутися й звільнитися *остаточно* від всіх своїх *потенційних* противників з «старої гвардії», від людей з великими заслугами перед революцією, від людей популярних у партії і країні, людей талановитих і інтелектуальних. Серед тих діячів (далеко не всіх, звичайно) були і люди, щиро віддані комуністичній ідеології, люди, які ніколи не дали б своєї згоди на той режим особистої диктатури і сваволі в політиці, що його встановив і здійснював у ті роки Сталін. Були серед тих потенційних противників і люди безпринципові, безідейні, але сильні і популярні, боялися яких, Сталін мав усі підстави.

Наведемо для прикладу «справу» Тухачевського. Те, що тепер говорять офіційні джерела про якісь «підкинуті» від гестапо «документи», в які буцім то повірив довірливий Сталін, абсолютна нісенітниця. Документи, якщо вони й були, то підкинені, як «бумеранг», себто підкинуті з НКВД до гестапо і назад. Ліквідуючи Тухачевського і його групу, Сталін дуже добре знав, що він робить, і з свого «сталінського» погляду мав повну рацію, може, навіть більшу «рацію», ніж у багатьох інших випадках.

Тухачевський дійсно являв собою, більше ніж будь-хто інший, *потенційну* небезпеку. Відносно молодий, талановитий, вкрай амбітний, дуже популярний і достатньо безпринциповий, він міг, у сприятливих для нього обставинах, відіграти роль Бонапарта. Сталін це знав, і Сталін зробив з цього висновки... Це й усе.

Метою «чисток» було не тільки фізично знищити потенційних ворогів, але й скомпромітувати *кожну* минулу, а також і ту, що могла виникнути в майбутньому, опозицію. Звідси дивовижність обвинувачень, політична і особиста компромітація «ворогів», обвинувачення їх у зв'язках з чужоземними розвідками з метою розчленування СРСР (для піднесення патріотичного духу населення і викликання ненависти до «ворогів»), у зв'язку з провокаторами і в кримінальних злочинах. Опозиція мусіла бути скомпромітована повністю... і вона повинна була послужити до ще більшого піднесення культу особи Сталіна.

Застосовуючи чистки, Сталін не тільки позбувся своїх особистих ворогів, але також і тих, чіми руками ті чистки здійснювалися (Ягода, Єжов). Треба визнати Сталіну: чистки були знаменито підготовані і майстерно здійснені так з по-

літичного погляду, як і організаційно. Якщо Сталін був зацікавлений у знищенні своїх потенційних противників, то зграя, яка його оточувала, була не менше зацікавлена в тому, щоб, поперше, зайняти звільнені місця, подруге, закріпити їх за собою. А закріпити їх можна було лише при умові, що «попередники» не вернуться навіть при мінімальній можливості якоїсь зміни.

Стара напівдемократична система виборів не давала повністю гарантії щодо загрози зміни. Існувала можливість деякої, бодай ділової критики на з'їздах і пленумах. При встановленні «самодержавства» можливість такої критики (навіть такої) зводилася нанівець. Тепер усе залежало виключно від «самодержця». Звичайно й тут були свої невігоди («не знаєш, чи повернешся з гостини додому»), але між двома лихами доводилося вибирати менше. Адже при мінімальній вільній конкуренції на з'їздах людям з оточення Сталіна взагалі ніколи б не вдалося проникнути на керівні пости, а тим більше закріпити їх за собою. Адже головними їхніми прикметами були невинне підлабузництво, «готовість на все», безпринциповість, жадоба влади. Правда, все це, як правило, йшло на рахунок низького культурного й інтелектуального рівня та професійних кваліфікацій. Ясно, що людям цього роду змагатися відкрито з «старою гвардією» було не під силу...

Якщо партія домінувала над народом і країною, то партійне керівництво цілковито і неподільно домінувало над партією. Із того «керівництва» постала нова панівна й протегована кляса. З бігом часу кляса та все більше і більше перетворювалася на замкнуту касту, яка провадила цілком інше життя, ніж народ. Для них, «комунізм» уже настав. Для них були спеціальні магазини, вимуштрована обслуга, розкішні курорти... Вони чим далі, то з більшим презирством починали дивитися на «масу»... і боятися її. Боятися тваринним страхом.

Ця нова кляса пануючих посіла всі головні пости в партії, в державно-ідеологічному апараті, в армії, у державній безпеці. Людей добирали туди за особистими рекомендаціями. «Ідейні» і «інтелектуали» попиту не мали, а якщо випадково пробивалися, то їх нищили або відкидали назад.

Звичаї і закони цієї кляси були вовчі. Ані приятель, ані родинні зв'язки в рахунок не входили. Вчорашні «приятелі» сьогодні спокійно нищили один одного. Головним була влада. Влада й пов'язані з нею привілеї, розкіш.

Життя цієї верхівки старанно приховувано перед народом. Про їх особисте життя ніхто нічого не знав. Інтелектуальні і ділові якості верхівки цієї кляси в результаті все зростаючого недовір'я вождя, що перейшло у справжню манію, з одного боку, і безупинної гризні окремих кланів серед

неї — з другого, постійно знижувалися. Все хоч трохи видатніше вважалося вже крामолою... Вождь влаштував усе нові й нові чистки, підбирав людей, зобов'язаних тільки йому.

Але в 50-их роках, коли кляса пануючих остаточно зформувалася і консолідувалася, «самодержавство» стало для неї щораз більшим і більшим тягарем. Кляса розросталася. Це не була тільки вища партійна олігархія. В її склад входили і робітники середньої ланки. Ті, що здобули «становища», боялися нових чисток (а чистки ці робилися і підготовлялися майже безперестанку).

Смерть Сталіна прийшла для цієї кляси у відповідний час. Ця смерть була настільки своєчасна (якраз напередодні нової чистки), що постав навіть сумнів чи була вона природна. Цього сумніву не вирішено до нинішнього дня. Проте, в історії все буває «на часі», революції також вибухають лише при слабих королях... Уряд, створений зараз по смерті вождя, був урядом панівної кляси, компромісовим урядом між всіма її кланами.

Партійну і державну владу спочатку розмежовано. Кляса спокійно віддихнула. Вона не хотіла допустити до нової диктатури, не хотіла нового Сталіна.

«Усунено» відносно невелике число людей з т. зв. «молодої гвардії», себто людей, яких Сталін підготовляв, щоб замінити ними своє оточення. Серед них був С. Д. Ігнатьєв і переведений на нижчий пост Л. І. Брежнев, людина, що в 40—50-их роках зробила блискавичну кар'єру. Але «тиша і спокій» незабаром перейшла в запеклу боротьбу кланів за владу. Насамперед був знищений всемогутній Берія, якого ненавиділи, якого боялися, який знав *надто багато*. Ініціатором розправи був його особистий друг і соратник — Маленков, який посідав свого часу пост секретаря партії для кадрів, — пост, що був прямио і безпосередньо пов'язаний з державною безпекою. Незабаром прийшла черга і на самого Маленкова, і його замінив на цьому пості Булганін.

Спочатку боротьба мала чисто персональний характер. Ніхто не бажав міняти форми і методи керівництва. Нова кляса хотіла керувати країною по-сталінськи, але без Сталіна. «Свободи» вона бажала лише для себе, розуміючи її як забезпечення своїх прав і становища від усякого посягання з боку одної людини. Тому був проголошений «принцип колективного керівництва».

Але персональна боротьба кланів скоро набрала політичного характеру. Старе сталінське керівництво, яке мало більшість у президії ЦК, не хотіло нічого міняти, але Хрущов, який поривався до влади, спираючися на нових людей, головним чином людей середньої ланки, був змушений, щоб виправдати захоплення влади, міняти внутрішню і зовнішню політику. Хрущов у своїй боротьбі з «стариками» спирався на «обкомівців» — керівників обласних комітетів, що бажали стати чекістами, на чекістів, що бажали увійти до

президії. Його підтримували господарники, які бачили потребу деяких реформ і частина партійної інтелігенції, що сподівалася від нього оздоровлення (бодай поміркованого) творчого клімату. Бож так народне господарство, як і наука були наприкінці сталінської епохи в стані глибокої кризи і занепаду...

Хрущов був вельми хитра, настирлива, нахабна, але слаба і нерозумна людина, що постійно підпадала під впливи і панічно боялася революції.

Проте, його антисталінська доповідь, відкрито й мужньо виявивши вади і зловживання, які мали місце при «культурі особи», а в дійсності виголошена при замкнених дверях і прочитана на партійних зборах, теж при закритих дверях, відіграла таку колосальну роль, що недоцінити її не можна. Мільйони листівок протягом кількох років не зробили б і частини того, що зробила ця промова. Ця доповідь започаткувала нову сторінку в історії радянського суспільства. Почалася переоцінка всіх вартостей.

Власне після промови Хрущова, після політичної таємної амнії й реабілітації 1956 року, після уторської народної революції в нашій країні народилося суспільне й політичне життя, викристалізувалися групи і переоцінка сил.

1956 рік — межовий камінь нашої історії. З цього року почався занепад комунізму.

Повалення Хрущова прийшло як наслідок його політичної неспроможности. Хрущов був надто безсилий, щоб стати радянським Тітом. Він не виправдав нічиїх надій. Ані «лібералів», своїми репресіями проти творчої інтелігенції, ні партіапаратчиків, своїм «волонтаризмом», себто спробами створити новий культ. Хрущов виявився не Тітом, а пародією на Барраса.

Майже постійно п'яний, живши відкрито для власного задоволення, вирішуючи важливі політичні питання за родинним столом, Микита Сергійович тільки компромітував панівну клясу. Справді популярний на початку свого «царювання», під кінець він став загальним посміховищем. Сталінське охвістя в свою чергу зробило все, що могло, щоб його скомпромітувати. Його горезвісні «розгромаи» у великій мірі були «сугеровані» сталіністами.

Нове керівництво, яке прийшло на зміну Хрущову, як і по смерті Сталіна, було результатом компромісу між різними кланами всередині КПРС. З одного боку, це були приховані сталіністи типу Брежнєва, люди всеціло пов'язані з сталінською епохою, яким реабілітувати Сталіна повністю перешкодили тільки особисті причини: адже тоді треба було дати першість більше визначним і відомим сталіністам. Серед тих людей Брежнєв є найбільш кольоритною і найбільш

мерзенною фігурою. Якщо Хрущов висунувся як підлабузник Сталіна, то Брежнев зробив свою кар'єру як підлабузник Хрущова, підлабузник найбільш безпринциповий і підлий з усіх інших підлабузників. Він почав свою кар'єру невпинним звеличуванням «рідного й любимого» і продовжував так само безнастанно звеличувати того, хто скинув з престолу того «рідного й любимого». Люди, які знають Брежнева особисто, говорять про нього як про людину нижче середнього інтелектуального рівня, але завжди готову «на все», вельми безпринципову, обмежену, безмежно підлу і повну непогамованої жадоби до влади.

«Технократ» Косигін стоїть інтелектуально дещо вище від Брежнева. У душі Косигін завжди лишився шанувальником Сталіна. Адже він наймолодший член сталінського політбюро. Весь його світогляд, весь його життєвий і політичний досвід формувався біля Сталіна. Люди, які знають Косигіна особисто, говорять, що він засуджував десталінізацію Хрущова, що в питаннях політики він посідав реакційнішу позицію, ніж сам Хрущов, що він був прихильником рішучих внутрішніх політичних репресій.

Але в питаннях економічних Косигін, на відміну від Брежнева і партапаратчиків, обстоював і обстоює більш «ліберальний» курс. А якщо йдеться про Брежнева і його друзів, то вони і в економічних реформах (до речі, досить кучих) вбачають загрозу для існуючого ладу і мало не початок революції.

Брежнев з перших днів приходу до влади намагався щиро налагодити взаємини з Китаєм. У тому, що цього не вдалося ніяк досягнути, Брежнев не винен. Китайці поставили відкрито невикональні умови: повне визнання радянською стороною своєї вини в радянсько-китайському спорі й повна та невідкличка реабілітація Сталіна. Прийняти ці умови Брежневу означало фактично відмовитися від влади. Він міг зробити що завгодно: міг відректися батька й матері, але відректися влади не міг. Це було єдине, чого він не міг зробити... Друге політичне, точніше — «персональне» угруповання, яке прийшло до влади, тимчасово закріпило свої позиції і втратило їх тепер, — це група Шелепіна—Ільїчова. На Заході даремно вважають цю групу сталінською. Це не так. Група ця не сталінська, а кар'єристична. Шелепін скомпромітував себе достатньо в очах правовірних сталіністів своєю завзятою антисталінською промовою на XXII з'їзді.

Розбіжності його з Брежневим-Косигіном — на тлі різниці в літах. Шелепін дуже амбітний і прагне влади за всяку ціну і під будь-яким прапором. Він плює на всі програми. Найважливіше для нього стати у проводі, відіпхнути своїх конкурентів з «стариків».

Його підтримує молодий партійний актив з колишніх комсомольських робітників, з робітників КГБ, з молодих партапаратників. Їх гасло: програми — потім, влада — тепер.

Сталінське угруповання очолює Суслов. Ця група сьогодні дуже різноманітна. З одного боку, це «старі кадри», які ще збереглися і мають своїх людей і в уряді, і в ЦК, і в КГБ, і в партійному апараті. А головне серед озлоблених «персональних пенсіонерів». Їх значення й вага, у висліді постійних змін в уряді і в ЦК, постійно зменшується. Але вони мають свого божка; ці радянські «китаїці», молоді й середніх літ партійні робітники, вірять у «культурну революцію», як у засіб, що може омолодити партію, надати їй знову революційного значення, а головне — дасть їм змогу пробратися до влади... Таких людей не дуже багато. Але вони мають деяке число своїх прихильників серед робітників і дрібних службовців. Основна ж маса сталіністів — це пенсіонери, колишні службовці концтаборів, сексоти, звільнені партапаратники, люди, які бояться відплати за свої злочини.

У висліді компромісу між тими групами постав й існує уряд Брежнєва-Косигіна.

У наслідок розвитку внутрішньої боротьби група Шелєпіна втратила покищо свої передові позиції. Чи надовго — покаже час.

Опозиційним угрупованням залишаються т. зв. «ліберальні комуністи». Група ця також дуже неоднотайна.

Більшість її складається з партійної інтелігенції, деяких військових, літераторів, партійних робітників і навіть з деякої частини робітників КГБ. Ця група ставить собі завдання збільшити респект до режиму. Вони вважають, що хрущовське й теперішнє керівництво недостатньо динамічні, недостатньо гнучкі і сучасні. Група ця також смертельно боїться революції, але вона вважає, що саме для того, щоб її відвернути, конечні (хоч би й найбільш обмежені) реформи. Група ця безперервно зміцнюється і росте. Вона має нелегальні й півлегальні зв'язки з західними компартіями й користується їх підтримкою.

З другого боку, ця група має радикальне крило (хоч покищо порівняно слабе), яке обстоє рішучу демократизацію всього державного й економічного ладу країни. Це крило пов'язане з підпільними правокмуністичними групами, які в свою чергу ідуть на співпрацю і контакти з демократичним революційним рухом. У ліберальному комунізмі існують різні відтінки від прихильників тітоїзму (вони переважають під сучасну пору і мають зв'язки з західними компартіями) і ще більше поміркованих елементів, що за всяку ціну бажать зберегти диктатуру партії (також мають зв'язки з західними компартіями) до «неошляпниківців», які сходяться з радикальним крилом. В останні роки, а зокрема місяці у партійних колах, й особливо серед більшої кількості «ліберально-комуністичної» групи, посилюється й утверджується переконання про конечність нової зміни в керівництві. Безперервні невдачі і політичні помилки панівної групи настроюють про-

ти неї не тільки рядових членів партії (не кажучи вже про народ!), але й багатьох діячів середньої і вищої ланки.

Дуже велику морально-політичну шкоду, що її зазнало теперішнє керівництво у висліді вторгнення в Чехо-Словаччину, важко переоцінити. Це вторгнення виявило не силу і рішучість панівної групи, а її слабкість, боягузтво, розгубленість, неспроможність мислити сучасними політичними категоріями. Воно було одною з *більших політичних помилок*; не викликане реальною konieczністю оборони радянських позицій в ЧСРСР, яким ніхто не загрожував, воно не було доведене до кінця за своїми цілями й довело до нового компромісу з сьогоднішнім комуністичним керівництвом Чехо-Словаччини, даючи тим самим доказ слабости і непослідовности панівної радянської групи.

Уряд Брежнєва-Косигіна нездібний керувати новими сучасними методами, які вимагають гнучкості, динамічності і нових політичних і економічних рішень. Але він і надто безсилий, щоб повністю вернутися до сталінських метод.

Тому він не задовольняє нікого. Ні сталіністів, ні «лібералів». Від нової палацової революції рятує його тільки страх панівної класи перед революцією, що може прийти у висліді «зрушення основ».

Про розмір цього страху свідчить той факт, що під час святкувань 50-річчя більшовицького перевороту, всі військові частини в цілій країні були поставлені в стан бойової готовости число один.

Дуже можливо, що для утримання своєї влади урядові доведеться здійснювати нові внутрішньо-політичні провокації. Січневі постріли під стіною Кремлю — зловісно нагадують про таку можливість.

Як довго вдасться урядові застрашувати невдоволених у партії загрозою революції і як далеко він зможе зайти у своїй політиці провокацій і репресій — покаже недалеке майбутнє.

Переклала з російської Н. І.

Осіnnий сезон у Нью-Йорку

ОЕВЕРИН БОРАЧОК

Цьогорічний осінній сезон розпочався у жовтні виставкою картин Северина Борачка. Вона була розміщена рівночасно у горішній залі «Пластового дому» та в домівці ОМУА. Виставка складалася з понад 50 картин та мала регресивний характер, охоплюючи твори від кінця 40-их років («Пристрасть», 1948) до найновіших.

С. Борачок, один з сеньйорів поміж українськими мистцями, жив перед другою світовою війною довго в Парижі, а по війні у Мюнхені. Через це він напий публіці на американському терені, може, й не надто відомий.

Останній раз нью-йоркська публіка мала нагоду оглядати твори Борачка у 1961 році на виставці, яка відбулася у приміщеннях Українського інституту Америки. У той час мистець цікавився мозаїкою, і велика кількість тодішніх творів були мозаїки. З часом мистець залишив мозаїку і перейшов здебільшого до «акрилік» фарбами та олійною крейдою.

На виставці представлені були твори різної техніки, що впродовж років цікавили мистця: олія, темпера, пастель, вуголь та мозаїки, виконані більшими кусниками скла чи товченими камінцями.

Мистець, якому сьогодні понад 70 років, не втратив своєї вітальності, про що свідчать зокрема його пастелі («По дрова») та рисунки вуглем («На пасовиську»).

Користаючися різною технікою, Борачок у першу чергу зображує побут (жнива, пастухи, партизани), красиви, як

також залюбки зображує коней. Деякі з цих його студій («Сині коні») впадають в око цупким ритмом та сильною композиційною побудовою.

XV ВИСТАВКА ЖІНОЧОЇ ТВОРЧОСТИ

Наші міркування про те, що збірні виставки погано надаються до присутнього обговорення, висловили ми вже на іншому місці. Вони так само стосуються й 15 виставки жіночої творчости.

Однаке ця остання вигідно відрізняється від виставок попередніх років. Ідеться головне про приміщення та добір. Досі виставки відбувалися у приміщенні 64 відділу США, в маленькій кімнаті, стіни якої були завішені всіми надісланими експонатами без огляду на їх вартість.

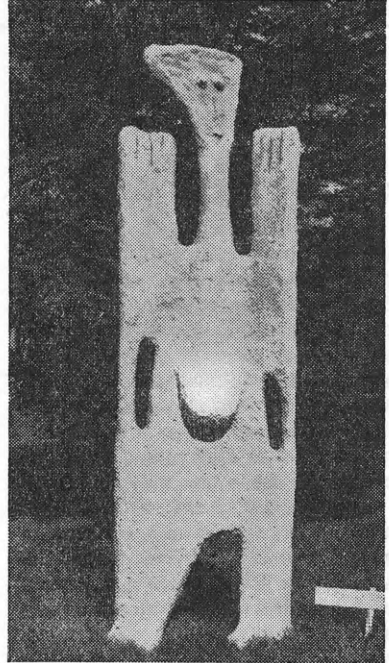
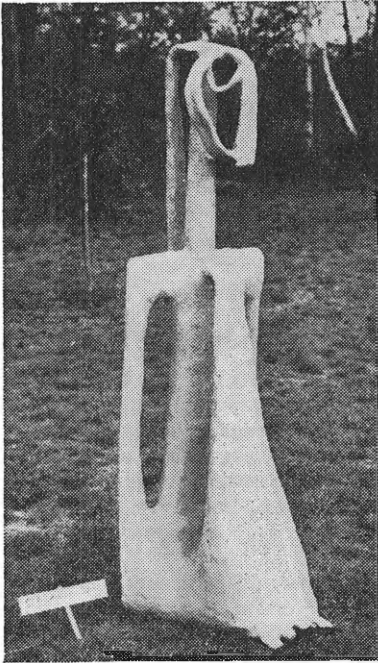
Цьогорічна виставка відбулася у більшому приміщенні Літературно-мистецького клубу. Експонати добирало журі, і тому було менше випадкового.

За каталогом, у виставці брали участь 22 мистці, виставивши 60 творів. Нашу увагу привагнули твори Оксани Лукасевич-Полон, Ярославли Кучма-Нестюк, Марти Навроцької та Марії Широцької.

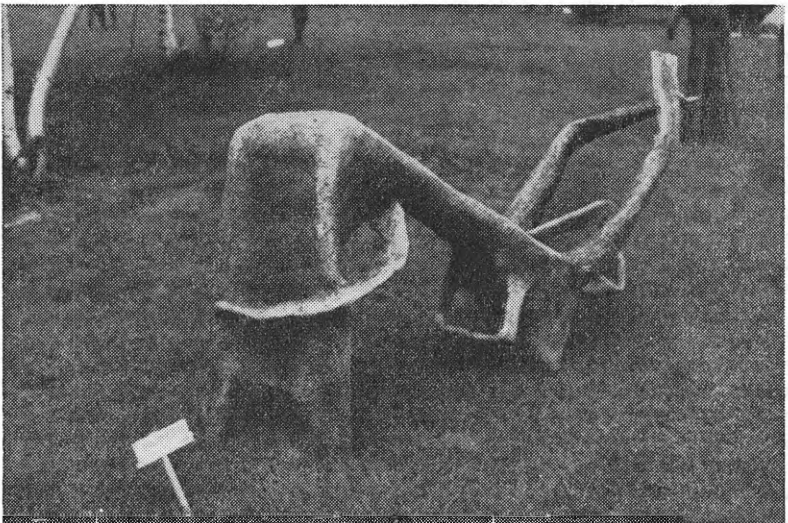
Журі виставки визнало по три нагороди з олії, акварелі та графіки, які були проголошенні на відкритті виставки:

Олія: 1) М. Широцька — «Наторморт», 2) Н. Раковська — «Білі квіти», 3) Є. Рубчак-Єнсен — «У парку».

Акварелі: 1) О. Фединишин — «Над ставком», 2) Н. Стефанів — «Техаські соняшники», 3) Б. Титла — «Благовіщення».

Скульптури Михайла Дзіндри (див. у попередньому числі «Сучасности» нотатки про його виставку І. Федішин). Угорі: «Сидяча дівчина» (ліворуч) і «Кам'яна людина». Унизу: «Плазун».

Графіка: 1) О. Лукасевич-Полон — «Страх», 2) Я. Кучма-Нестюк — «Композиція ч. 7», 3) М. Навроцька — «Закохані».

ВИСТАВКИ ОМУА

Нью-Йоркський відділ Об'єднання мистців українців у Америці розпочав цього сезону новий тип виставок. Це короткого тривання, однотижневі виставки, що відбуваються в домі ОМУА. Вони за своїм задумом дали б ОМУА можливість представити публіці у де-що менше формальному вигляді нові твори своїх членів.

Першою відбулася виставка творів *Зиновія Онишкевича*, 10—17 жовтня 1971. Мистець виставив біля 30 картин малого формату, здебільша нових, хоч були і деякі, що їх ми бачили на його виставці на весні 1971 року.

Юрій Бобрицький виставляв 14—21 листопада. Мистецьку освіту він почав здобувати у Харківській мистецькій школі, а закінчив навчання в Нью-Йорку. Працює як декоратор в американських театрах. Його виставка була першою на українському терені.

На виставці було 15 експонатів, виконаних казеїном, та 16 великих рисунків тушшю. Картини, виконані казеїном, — це квіти, краєвиди, жіночі портрети з квітами та портові сцени. Кольори за малими винятками темносині, сірі, фіялкові, брудножовті та зелені. Мазок широкий, площинний. Композиційно цікава «Дівчина з квітами».

Рисунки тушшю великого фо-

рмату — це у великій мірі подорожні записки мистця: сцени з Парижу, Венеції, Мехіко й ін.

На виставці були показані поза каталогом три скульптури *Миколи Голодика*, українського скульптора, який недавно переїхав до Нью-Йорку з Аргентини.

Від 5 до 12 грудня виставляв свої твори мистець старшої генерації *Василь Панчак*. На жаль, цієї виставки ми не мали можливості оглянути.

Клим Трохименко, що виставляв свої картини в приміщенні Літературно-мистецького клубу 5—19 грудня 1971, — мистець, якому сьогодні 73 роки. Він почав малювати пізно, щойно на 45 році життя, без ніякої формальної мистецької освіти.

Рушійною силою мистця цього типу є безпосередність бачення та свіжість сприймання. Вартість такого мистецтва лежить у наївному чарі, не обтяженому технічними міркуваннями. Технічні засоби живопису мистець звичайно або інтуїтивно відкриває сам (Руссо), або їх ігнорує (Никифор).

Трохименко малює багато. Його остання виставка охоплювала понад 80 експонатів. Тематично у нього переважають квіти та природа, серед яких найбільше, може, зустрічаються твори, що мають чарівну наївність, яка є суттєвою для того типу мистецтва («Жовті весняні квіти», «Дубок восени»). Але коли мистець виходить поза межі своїх спроможностей, як, скажімо, у фігуральній тематиці, свіжість його бачення затьмарюють технічні слабості.

М. Кузьмович

Енциклопедія резистансу

FERMENT IN THE UKRAINE. Edited by Michael Browne. Foreword by Max Hayward. London: The Macmillan Press Ltd., 1971. XVIII, 267 pp., £ 4.50, \$15.00 (U.S.).

Протягом останніх п'ятьох чи шістьох років в західній пресі публіковано чимало інформацій про рух опору на Україні, про арешти, суди і позбавлення волі окремих діячів культури і звичайних робітників, для яких спільним було те, що вони мали погляди, відмінні від офіційно приписаних.

Але пресові повідомлення і навіть інтерпретативні статті про події на Україні в 1960-их роках не завжди були точні, часом неповні, а не раз просто фальшиві. Це зрозуміле, бо Україна перебуває в системі, яка, з одного боку, перешкоджає виходові у світ новин (будь-яких новин: так про успіхи, наприклад, здобутки в технології, як і про нещастя: землетруси, авіаційні аварії), і з другого — вшуканими способами намагається дезінформувати світову opiniю.

Так, нещодавно деякі пресові агентства передали з Москви вістку про засуд українського історика Валентина Мороза на дев'ять років позбавлення волі. Щойно через деякий час, коли на Захід пробіглися точніші вістки про суд в Івано-Франківському, стало відоме, що покарання Валентина Мороза ще жорстокіше, бо включає додаткових п'ять років заслання. Уже сам факт, що суд над Морозом відбувся в Івано-Франківському, а вістка про це надійшла з Москви (бо ані в Івано-Франківському, ані в бли-

жчій до Івано-Франківського столиці Києві, немає західних кореспондентів), зумовлює подекуди деяку неточність інформації. Адже ця інформація дійшла до заякореного у Москві кореспондента через другі, треті чи бозна котрі руки.

А декілька років тому на Заході пізньої весни з'явилася вістка про арешт деяких осіб на Україні, між ними і письменниці Ліни Костенко. Цю інформацію надрукували українські газети на Заході саме напередодні літнього сезону, коли маси туристів їдуть на відвідини України. Дехто з цих туристів мав нагоду бачити Ліну Костенко живою і здоровою, і не за ґратами, а на вулиці Києва. Бажаний ефект зреалізовано: була поширена дезінформація і посяяні сумніви щодо вірогідності інформацій про опір і арешти на Україні.

За таких умов потреба повної, перевіреної інформації не підлягає дискусії. Український інтелігент, а політичний емігрант і поготові, має знати імена, події і дати найновішої історії України. Нині, крім розкинутих по газетах і журналах статей та оглядів, він уже має «Ліхо з розуму» Вячеслава Чорновола, «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, збірку документів «Українська інтелігенція під судом КГБ», есеї Валентина Мороза, книжки Івана Коляски. А тепер він має змогу придбати синтетичну працю про 1960-і роки на Україні.

Зредагована Майкелом Бравном книжка «Фермент на Україні» візниться від усіх досі друкваних матеріалів тим, що

вона є по суті *енциклопедією* опору на Україні останніх років. На 285 сторінках дрібного друку, з вичерпним показником, з картами, сотнями приміток під текстом, списком українських політв'язнів та текстами документів — книжка «Фермент на Україні» є спробою підсумувати все, що досі відоме на Заході про новітній резистанс українців і реакцію на цей опір. Це книжка, до якої можна і треба багато разів повертатися, як до словника, атласу чи енциклопедії.

Роботу, яку взяв на себе (і досконало виконав) Майкел Бравн, можна тільки подивляти, бо звичайно для складання подібного довідника потрібний цілий штаб дослідників. Тут усе найважливіше зібране, перевірене, доповнене, добре перекладене на англійську мову і посавлене у відповідне місце з посиланнями до пов'язаних з цим справ.

Праця «Фермент на Україні» збудована так, що перших 30 сторінок тексту — це вступна стаття Майкела Бравна, в якій він розповідає про події, що склалися на фермент в УРСР. При цьому автор веде розповідь не в хронологічному порядку, а в порядку, в якому надходили інформації про ці події. Таким чином він починає з арештів і судів 1965—66 років і шойно тоді переходить до справи юристів, засуджених ще 1961 року, про яких до середини 1960-их років майже нічого не було відомого (адже вони довершили страшного злочину: роздумували над можливістю виходу Радянської України з Союзу РСР!).

Під час процесів 1966 року, пише Майкел Бравн, на Україні несподівано, по довгих десятиліттях, виник протест проти арбітрарних дій влади. Це створило сприятливі умови для поширення інформації про аре-

шти, суди, а згодом і про політв'язнів у тюрмах і в таборах. Діячі культури, які були ув'язнені 1966 року, почали давати про себе знати з добре охоронюваних мордовських таборів. Копії їхніх особистих листів, протестів і клопотань до урядових інстанцій почали поширюватися по Україні, по всьому Союзі СРСР і врешті дійшли на Захід. Тим часом в'язні, які були вже раніше заслані, почали самі писати протести та клопотання і посилали їх тими ж самими шляхами. Так, ланцюговою реакцією, за сприятливих умов пожавленого громадського протесту, почалося шумування.

Тон вступної статті Майкела Бравна спокійний, безпристрасний, англійський. Ні один закид не зроблений без уважно представлених доказів. Крім цього, згідно з правилами чесною гри, праця «Фермент на Україні» не нехтує і поглядами другої сторони. Усі офіційні заяви речників режиму, пов'язані з арештами й судами, включені до контексту праці.

Цих останніх, само собою, не багато і вони досить бліді. Органи безпеки вміють проводити арешти, вміють повести справу на закритому суді так, щоб одержати бажані наслідки, але вони дуже погано виходять, коли мусять виправдати свої вчинки перед світовою громадською думкою. Тому вони воліють не робити ніяких виправдань, а коли й роблять, тоді ангажують для цього низькопробних пропагандистів, яким можна хіба тільки співчувати. До таких належать письменники Василь Козаченко, Олексій Полторацький, завідувач відділу прокуратури УРСР Григорій Малий, директор львівського музею ім. Франка Марія Кіх. Усі їхні «в'яснення» можна знайти у книжці Майкела Бравна, разом з точно подани-

ми джерелами, в яких вони вперше були вміщені.

Тридцять документів у праці «Фермент на Україні» розміщені у п'ятих частинах: «Справа юристів», «Арешти 1965 року і голоси з таборів», «Репортаж з заповідника ім. Берії» (есеї Валентина Мороза), «Справа Чорновола», «Наслідки» (тут подані пояснення і погляди офіційних речників). На кінці книжки — епілог (підсумки упорядника) і додатки: лист Михайла Гориня, Івана Кандиби і Левка Лук'яненка з червня 1969 до Комісії прав людини ООН, список усіх відомих українських політв'язнів, починаючи з тих, що були засуджені в 1940-их роках, бібліографія і показник.

Вступне слово до книжки «Фермент на Україні» написав Макс Гейвард. Це в основному «імпріатур» для англomовних читачів, які слабо ознайомлені з останніми процесами на Україні. Макс Гейвард належить до вузького кола знавців радянської літератури, які перекладають усі важливіші твори на англійську мову, пишуть книжки і статті з цієї ділянки. Його коротке вступне слово не збагачує і не збіднює праці «Фермент на Україні»; воно служить за рекомендацію для не-

українського читача, який, може, не знає, хто такий Майкел Бравн, але, побачивши прізвище Гейварда, візьме книжку в руки.

«Фермент на Україні» це книжка про непокірливих українських патріотів, мозки яких не піддаються виполіскуванню, навіть як їх намагаються усмирити отруйними ліками. Це також книжка Майкела Бравна, який доклав усіх старань, щоб викласти погляди цих українських патріотів перед громадськістю світу. Врешті, — це книжка, без якої не може обійтися український інтелігент.

Треба ще згадати, що книжка, при її величині, може здатися декому дорогою. Але це не роман на 270 сторінок, а енциклопедія малого формату. Кошти такого видання значно вищі, ніж кошти друку прозового твору. Крім того, чистий прибуток з книжки призначений на допомогу українським політв'язням через посередництво Міжнародної амністії. А втім, ціна праці «Фермент на Україні» не така вже висока, коли зважити, що вона дорівнює ціні обіду в непоганому ресторані Нью-Йорку або Торонто.

Ростислав Л. Хом'як

■
 Московська «Правда» від 25 грудня 1971 надрукувала повідомлення про інтерв'ю, що його дала негрська комуністична діячка США Анджела Дейвіс шведському журналістові Бу Голстремові. Інтерв'ю було дане у в'язниці штату Каліфорнія, де Дейвіс чекає на суд. «Правда» обурюється на жорстокість американської влади, яка змушувала Голстрема майже рік ждати дозволу на розмову з Дейвіс, але замовчує те, що за час свого ув'язнення Дейвіс уже кілька разів розмовляла з журналістами. «Правда» не згадує також, що Дейвіс тримають у в'язниці за те, що вона поставила своїм партійним товаришам пістолі, якими вони 7 серпня 1970 вбили в судовій залі м. Сан-Рафаель суддю Гаролда Гейлі. Найважливіше однак те, що, протестуючи проти поведінки американської влади, «Правда» не знаходить ні слова протесту проти того, що в Радянському Союзі розмова політичного в'язня з журналістом взагалі немисленна і в'язням дуже рідко дозволяють бачитися навіть з членами їх найближчої родини; що в Америці й інших демократичних країнах ніхто не переслідує в'язнів за переконання, як засудили за переконання в листопаді 1970 року Валентина Мороза на 14 років позбавлення волі; що комуністична партія легально існує в США і друкує свої видання без будь-якої заборони з боку влади, а українських юристів Левка Лук'яненка, Івана Кандибу й інших засудили на 15 років ув'язнення тільки за те, що вони дискутували 14

статтю конституції УРСР, яка передбачає право УРСР вийти з Радянського Союзу; що коли Анджелі Дейвіс дозволяють у в'язниці розмовляти з чужинними журналістами, російського дисидента Володимира Букоського останньо засудили на 12 років позбавлення волі за те м. ін., що він, будши на волі (не у в'язниці), розмовляв з журналістами про свої переживання під час попереднього ув'язнення. Чому про це пишеться нічого на сторінках «Правди»? Чому факти порушення політичних і національних прав народів СРСР не викликають обурення редакторів «Правди»?

■
 Київські «Сільські вісті» від 9 грудня 1971 надрукували повідомлення ТАРС, в якому м. ін. пишеться: «Очевидно, не все гладко як у самому Китаї, так і в тих колах, на захист яких він виступає, як «десять тисяч китайських і мільйони пакістанських громадян тікають з політичних та інших мотивів у сусідні країни, шукаючи притулку».

Мабуть, справді не гаразд з Китаєм і Пакистаном, коли їхні громадяни втікають на чужину. Але що думати тоді про соціалістичний бльок, що знаходиться під контролем Москви, про горезвісний мур у Берліні, що його поставили для того, щоб спинити хвилі втікачів на Захід? А як же з самим Радянським Союзом, втеча з якого його громадян розглядається як зрада батьківщини і карається найвищими карами, до кари смерті включно? Р. М.

Нові арешти на Україні

Згідно з повідомленнями агентства Ройтера та кореспондентів американських газет з Москви, у Києві, Львові та в інших місцевостях СРСР органи КГБ провели масові арешти українських інтелектуалістів й обшуки в помешканнях ряду письменників і мистців. Більшість арештів проведено правдоподібно в день Нового року за старим стилем — 14 січня 1972. Усіх заарештованих мало б бути дев'ятнадцять, у тому числі дванадцять у Києві та сім у Львові. Крім того, згідно з окремим повідомленням київської «Радянської України», від 15 січня ц. р., у Києві був заарештований турист із Бельгії Ярослав Добош за «підривному антирадянську діяльність».

З-поміж арештованих були названі у повідомленнях американських та європейських газет від 15, 17 і 19 січня такі українські діячі культури:

1. Вячеслав Чорновіл, нар. 1938 року на Черкащині, публіцист і літературний критик, упорядник збірки матеріалів про арешти й суди на Україні 1965—66 років п. н. «Лихо з розуму», що була видана 1967 року у в-ві Першої української друкарні в Парижі й англійською мовою в американсько-канадському видавництві МекГроу-Гілл 1968 року. Засуджений у 1966 році на три місяці примусових робіт і потім у листопаді 1967 року на три роки ув'язнення, з якого був звільнений за амністією на півтора року раніше. Востаннє жив у Львові, працюючи як залізничний робітник. У самвидав була поширювана на Україні за його підписом і з його львів-

ською адресою заява В. Чорновола, адресована керівникам президії Верховної ради, ЦК КПУ і Раді міністрів УРСР з протестом проти варварського нищення стрілецьких могил на Янівському цвинтарі у Львові, датована 16 серпня 1971.

2. Іван Дзюба, нар. 1931 року на Донеччині, літературний критик і публіцист, член Спілки письменників України, автор збірки статей «„Звичайна людина” чи міщанин» (Київ, 1959), численних літературно-критичних статей і есеїв, друкованих у радянській пресі і також за кордоном, трактату-звернення до ЦК КПУ й Ради міністрів УРСР п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація?», датованого 30 грудня 1965 року, що був передрукований книжковим виданням у в-ві «Сучасність» у Мюнхені 1968 року і того ж року був виданий двічі англійською мовою у Лондоні і 1971 року італійською мовою у Римі.

3. Іван Світличний, нар. 1929 року на Луганщині, автор ряду есеїв і літературно-критичних статей, друкованих у періодичній пресі УРСР і в українських виданнях у країнах народних демократій. Після воєннимісячного ув'язнення в 1966—67 роках був позбавлений праці в Інституті літератури АН УРСР і можливості друкувати свої праці в УРСР. Працював тільки як перекладач, зокрема поезій П'єра Жана Веранже, що були видані збіркою п. н. «Пісні» (Київ, 1970).

4. Євген Сверстюк, нар. 1928 року на Волині, літературний критик, автор численних статей, есеїв та рецензій, друкованих у радянській періодиці в

1959—65 роках. Написаний з приводу появи роману «Собор» Олеся Гончаря есей Є. Сверстюка п. н. «Собор у риштованні» був надрукований у збірці під тією ж назвою, що її видали Перша українська друкарня у Франції і в-во «Смолоскип» 1970 року.

Прізвища всіх інших заарештованих покищо (на 31 січня, коли це число «Сучасности» закінчене друком) невідомі.

Кореспондент американського щоденника «Нью-Йорк Таймс» Гедрік Сміт, подав у кореспонденції із Москви, яка була надрукована 19 січня 1972, що органи КГБ провели у Києві також обшук у відомого російського письменника з України, автора нагородженої Сталінсь-

кою премією повісти «В окопах Сталінграда» (1946) Віктора Некрасова. За репортажі з подорожі до США, Італії і Франції п. н. «По обох боках океану» В. Некрасов 1963 року був таврований від Хрущова і режимної критики. У серпні 1968 року він підписав разом з І. Дзюбою, Є. Сверстюком, Михайлиною Коцюбинською і Ліною Костенко відкритого листа до редакції «Літературної України» з протестом проти погромницької статті О. Полторацького з наклепами на В. Чорновола.

14 січня 1972 були проведені обшуки також у дев'ятох російських дисидентів у Москві, у тому числі в історика Петра Якіра.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Валентин Мороз. Сонячна червіль.*
12 *Олекса Ізарський. Саксонська зима (II).*
52 *Григорій Кузьма. Дев'ять віршів.*
56 *Богдан Рубчак. Парнас коміть-головою (II).*
71 *Юрій Тарнавський. Література і мова.*

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 88 Виступ О. Антоновича-Давидовича, І. Дзюби та В. Чорновола на оборону В. Мороза.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 93 *Мирослав Прокоп. Новий уклад міжнародних сил і Україна.*
103 *Ростислав Хом'як. Українсько-жидівські «мости» під прицілом.*
111 *С. Разумний. Розміщення політичних сил в Комуністичній партії Радянського Союзу.*

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 119 Осінній сезон у Нью-Йорку (*М. Кузьмович*).

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 122 Енциклопедія резистансу (*Ростислав Л. Хом'як*).

ІЗ ПРЕСОВОГО КЛЮБУ

- 125 ■ ■ ■ (*Р. М.*).

В ОСТАННЮ ХВИЛИНУ

- 127 Нові арешти на Україні.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eltashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1972 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуела	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

У німецькому видавництві «Дерр» появилася друком
новий документ захальвної літератури про репресії
на Україні:

МИХАЙЛО ОСАДЧИЙ

БІЛЬМО

Автор, засуджений Львівським судом за антирадянську пропаганду й агітацію на два роки концтабору, розповідає про свій арешт, слідство, переживання в таборах і зустрічі з українськими політв'язнями, як, наприклад, з Михайлом Сорокою.

Ціна: 3,20 дол., у Німеччині 11.— НМ. У інших країнах рівновартість у місцевій валюті.

З замовленнями звертатися до в-ва «Дерр»:

Dörr-Verlag
8051 Neufahrn
Am Hart 5a

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андієвська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;
у Німеччині — 25 нім. марок.

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 долар; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХІВ'Я МАЧУ ПЧУ

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Геруляк.

Ціна: 2,80 доларів; у Німеччині — 9 нім. марок.

Ціни в інших країнах — рівновартість амер. доляра
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.